Национальная библиотека
Республики Тыва им.А.С Пушкина
СЕКТОР
ОГРАФИИ

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 85 (16858)

2004 чылдың июнь 10, четверг

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 16.30. Садар өртээ 3 рубль.

Тыванын 60 чылынга

МАЛЧЫННАРЫВЫС АЧЫЗЫНДА

Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазының даргазы Алексей Кунгаевич ДОНГАК.

— Силерниң кожуун мал ажыл-агыйлыг кожуун болгай, мал бажының өзүлдезинге хамаарыштыр чугаалап көрүңерем, Алексей Кунгаевич — деп, кожуун чагырыкчызындан диледим.

— Байдалывысты чогумчалыг деп үнелеп болур. Бо хүнде бисте 72564 баш хой бар.Ооң иштинде 18500-үе өшкү. А сарлык мал 9519 баш. Каш чылгывыс-биле катай, чер базар малывыс чүс муң четкен. Малчыннарывыстың карак кызыл ажылының ачызында чаш малдың камгалалы чогумчалыг. Малчын кодан санай 100 башка онааштыр 100-120-ни камгалап ап турар. Эрткен чылын чаш мал камгалалы 80 хуу турган болза, бо чылын 100 хуу. Мал-маганның саны өзүп турарындан малчыннарның ажыл-ижинге сонуургалы бедип, ээ-харыысалгазы экижээн. Күрүне малы-биле чергелештир хууда мал база арбыны-биле өзүп турар. Мал-биле халбактанчып, ооң продукциязын болур-чогуурубиле сайгарып-ла шыдаар болза, амыдыралывыстың деңнели оон хамааржыр дээрзин билир апарган бис.

— Чурттакчы чоннуң саны каш чедип турарыл?

— 6300 ажыг. Моон көжүп чоруп турарлар-даа бар, көжүп кээп турарлардаа бар. Чогум чурттакчы чоннуң санынга ол улуг өскерилге болдурбайн турар.

— Кадрлар-биле четчелеттинген силер ыйнаан?

— 3-4 чыл бурунгаар тускай эртемниглерниң саны чедишпес турду, ылаңгыя эмчилер. Ынчангаш бир эмчи 3,5 ставкага ажылдап турган. Ам ол санфакт 1,5-те келген.

Үениң байдалының аайы-биле көдээ ажылагыйның специалистеринде үзүктелиишкиннер бар. Чаа специалистер чок, аныяктар ол талазы-биле сонуургал чок. Ынчангаш бар тускай эртемниглеривисти деткип, оларның арга-дуржулгазын чөп ажыглаарынче кичээнгейни углап келдивис.

— Кожуунның экономиктиг сайзыралы-биле таныштырыптар силер бе.

— Мал ажыл-агыйлыг болгаш кожуунувуста хөй бүдүрүлгелер-даа чок. Орук чери ажылдап турар. Хереглекчилер ниитилели дүшсе-даа, хуу сайгарлыкчыларның кызымаккай ажылының ачызында бараан-сараан сайгарылгазында үзүктелиишкин чок.

Пассажирлер аргыштырылгазын база хуу автобустарлыг кижилер хандырып турар. Доктаамал 3-4 автобус чоруп турар апарган. Оруктарывыс байдалы чүгээртээн, кылыр ажылдар ам-даа хөй, үер-чайык үреп кааптар боор-дур. Ынчангаш самолетту чугаалажып-даа алырывыска, ужуксаар кижилер ховартаан. Хамыктың ужуру өртек-үнезиниң аартаанында-дыр ийин.

— Харылзаа экижээн-дир аа?

— Ажырбас. «Ангара-1» деп рация-даа бар. Чаа радиостанцияны база салдывыс. Спутник дамчыштыр чугаалажыр телефонувус бар. Өртээ аар, оозула берге. Суур иштинде телефон харылзаазы сайзырап тур, чаа АТС салыптар болза, телефон точкалары улам көвүдээри чугаажок.

— Мөңгүн-тайгажылар медээ-информациядан чыда кагбайн турар ышкажыл.

— Телевидениениң бир-ийи дугаар программаларын көрүп тур бис. Солун, сеткүүл улуг саат чок кээп тур.

— Чагыдылганы чүнү мурнай сонуургап четтивис. Удуртукчулар, башкылар безин чагыдылгаже шоолуг кичээнгей салбайн турары кайгамчык чорду. А чурттакчы чон идепкейлиг чагыдыш турар. Ол чүге ындыгыл, Алексей Кунгаевич?

— Кожуун чагыргазы чагыдылганы доктаамал кылып ап турар. Килдистер, өске албан черлери болгаш школаларга хамаарыштыр байдалды ам тодаргайлаар болган-дыр бис. Чоннуң ниити культурлуг амыдыралынга чагыдылга улуг салдарлыг дээрзи билдингир-ле болгай.

— Ажыл чок кижилер хөй бе?

— 200 хире өг-бүле бар. Сезоннуг ажылдарже дээрден башка, чонну ажылче хаара тудар арга чок апаар-дыр бис.

— Сөөлгү үеде корумчурум, кем-херек үүлгедиишкининге хамаарыштыр байдал силерниинде чүге нарыыдап турарыл, Алексей Кунгаевич?

— Кол-ла чылдагаан арагалаашкында-дыр ийин. Ажыл-агый чогундан кижилер арагаже сундугуп турар. 2003 чылда 1 тонна 300 литр техниктиг спиртти хавырып узуткадывыс. Бо чылын 300 ажыг литрни. Оът тыртар деп чүве дыңналбас турду, сөөлгү үеде ону эккеп турарлар тыптып турарын бодаарга, ажыглап турар кижилер бар бооп турары ол-дур, оон башка бо ырак черже ону кайын эккел чыдар деп. Херээжен чон арагага алзып турары эң-не муңгаранчыг, көскү. Ынчангаш херээженнер ортузунда ажылды катап бедик деңнелче көдүрер сорулгалыг бис.

— Удавас улуг юбилейлер, байырлалдар келир болгай, аңаа уткуштур кандыг сорулгаларлыг, канчаар уткуур деп тур силер, Алексей Кунгаевич?

— Юбилейлерге уткуштур тускай планныг бис. Чунар-бажыңывысты септеп алганывыс ол. Ийи суур аразында демир көвүрүгнү база. Ам Мугур хемни кежир 1 млн. 200 муң рубль өртектиг көвүрүгнүң тудуу кидин түлүк чоруп тур. Сарлыкчылар болгаш хойжулар керээ езугаар алган хүлээлгелерин күүседир сорулгалыг ажылдап турар.

— Кожуунның келир үези ооң аныяк өскенинде-ле болгай. Оларны өөредир ажылды чорудуп-ла тур боор силер аа?

— Тыванын өөредилге черлеринде 130 студентилиг бис. Республикадан дашкаар 50 ажыг. Моолдуң Баян-Өлгий, Улангом-биле харылзаавыс быжыккан. Бо чылын Моолдуң дээди өөредилге черинче беш кижини чорудар бис. Оон аңгыда Алтай Республика, Даг-Алтай-биле керээлерни чарган бис.

— Үстүнде ады үнген кожаларыңар-биле оорсук дээш чаргы-чаалы чавырлып турар бе, кандыгыл?

— Бо чоокта улуг «ЧП» болбаан. Бай-Тайга, Барыын-Хемчик талазындан оорлар бөлүк-бөлүү-биле сүре бээр таварылгалар ам-даа бар.

— Ажыл-агыйда бар четпестерни узуткаарынга, чонуңарның амыдырал байдалын экижидер сорулгаларыңарның боттанырынга чедиишкиннерлиг болуруңарны күзедивис.

Светлана БАЛЧЫР интервьюну алган.

Июнь 12-де — Россияның Хүнүнде

Тыванын Чазааның болгаш Кызыл хоорайның мэриязының кады кылган доктаалын езугаар республиканың найысылалынга Россияның Хүнүн белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле хемчеглер планы бадылаттынган.

Программа езугаар **июнь 12-де 10 шакта** Совет Тыванын 5 чылы аттыг стадиондан Арат шөлүнге чедир **байырлал чыскаалы** болур.

10.30 шакта хоорайжылар Арат шөлүнге митингиге киржип болур, а **12 шакта** – Совет Тыванын 5 чылы аттыг стадионга «Хөглүг маргылдаалар» деп чиик атлетика эстафетазы.

14 шактан 16 шакка чедир «Южный» микрорайонга, Национал паркка, «Башня», «Восток» болгаш «Правый берег» районнарга «Найыралдың челээжи» деп национал культураларының фестивалының киржикчилериниң концерти болуп эртер.

19 шактан 23 шакка чедир Совет Тыванын 5 чылы аттыг стадионга «Найыралдың челээжи» деп фестивальдың аалчыларының киржилгезибиле **концерт,** ол байырлал фейерверги-биле доостур.

САҢ-ХӨӨ ЯАМЫЗЫНЫҢ ДЫҢНАДЫЫ

Бо хүннерде республикада федералдыг бюджеттен саң-хөө дузаламчызы 517,2 млн. рубль келген. Оон 454,7 млн. рубльди бюджет адырының ажылдакчыларының шалыңын, ооң иштинде өөредилге ажылдакчыларының шөлээ акшазын төлээринге 216,7 млн. рубльди берген. Өскүс болгаш адаиезиниң ажаал-тежээли чок арткан уругларның июнь айда пособиезинге 0,6 млн., июнь айның стипендияларынга 1,9 млн. рубльди үзүп берген.

Өөредилге ажылдакчыларынга ном продукция компенсациязынга 0,2 млн., коммунал ачыдуза чедирилгезинге 6,2, аъш-чем продуктуларынга 6,5 млн., эм-таңга 6,5 млн., социал адыр объектилерин капитал септээринге 10 млн., бажыңнар, тудуглар септээринге 2,1 млн., КЧМ, транспорт чарыгдалдарынга, харылзаа ачы-дузазынга 4,3 млн., чурттаар орансава, коммунал ачы-дуза талазы-биле субсидияларның чамдыызын дуглаарынга 3 млн., инвалиттерниң коммунал ачыдуза төлээр чиигелделерин дуглаарынга 3,5 млн., МИЧ-ге, Тывагазка, авиабүдүрүлгеге, республиканың одаар чүүл черинге болгаш өскелергедаа 9,8 млн., янзы-бүрү чарыгдалдарга 7,9 млн. рубльди берип, бүрүн хуваган.

Гьюд-ме хүрээзинден келген Тибет ламаларның Будда ыдыктаашкыны эрттирер ГРАФИГИ

Эрттирер чери — **И.Ярыгин аттыг спорткомплекс.** Июль 15-ке чедир хүннүң-не **10.00 шактан** эгелээр. Хууда хүлээп алыышкыннарны бүдүн хүн дургузунда чорудар. Тибеттиң үнелиг борбак туңнарын садар.

ИЮНЬ 10-ДА

10.00 шакта—мөргүл номчуур. **11.00-13.00**—Будда философиязының талазы-биле лекция. **14.00-19.00**—Буддизм талазы-биле фильмнер көргүзер. **18.30**-ден эгелеп, мөргүл номчуур.

ИЮНЬ 11-ДЕ

10.00 шакта—мөргүл номчуур. **11.00-13.00**—Будда философиязының талазы-биле лекция. **14.00-19.00**—Делгемнерни арыглаарының езулалы.

ИЮНЬ 12-ДЕ

10.00—мөргүл номчуур. **11.00 шактан** Чедимчени кыйгырарының езулалы.

ИЮНЬ 13-ТЕ

10.00—Ямантакиниң мөргүлүн номчууру—амыдыралда шаптыктарны болгаш бергелерни чайладыры (бүдүн хүн дургузунда)

ИЮНЬ 14-ТЕ

10.00—мөргүл номчууру. **11.00-13.00**—Будда философиязының дугайында лекция. **14.00-19.00**—Буддизм талазы-биле фильмнер көргүзер

19.00—Ногаан Тараны алдаржыдары.

ИЮЛЬ 15-ТЕ

10.00—Мандаланы бузары.Оон улаштыр оттуг пуджи (Ченсрик) езулалы.

Эртем-практиктиг конференция

ТЕВЕ-ХАЯ СУМУГА УЛАМЧЫЛААР

Бөгүн Чазак Бажыңынга Тывага аграр эртемниң хөгжүп эгелээнинден бээр 70 чылынга тураскааткан эртем-практиктиг конференция ажылын эгелээн.

Ооң ажылында республиканың көдээ ажыл-агый дуржулга станциязының баазазынга 2001 чылда тургустунган Россияның көдээ ажыл-агый эртемнериниң академиязының Сибирь салбырының Тывада эртем-шинчилел институдунуң эртем ажылдакчыларындан аңгыда, Сибирьниң улуг хоорайлары: Новосибирскиниң, Красноярскиниң эртем-шинчилел институттарының эртемденнери, Хакасиядан, Моолдан аалчылар, аграр университеттериң башкылары, республиканың удуртукчулары болгаш кожууннардан специалистер киржип турар.

70 чыл бурунгаар Тыва Арат Республиканың Тове-Хая сумузунга көдээ ажыл-агыйның баштайгы дуржулга станциязы тургустунган. Ол көдээ ажыл-агый талазы-биле республикада бир дугаар аграр эртем-шинчилел төвү болган. Дуржулга станциязынга чорудуп турган шинчилелдер Тыванның кадыг-дошкун агаар-бойдузунга тааржыр ногаа-чимис аймаанның, тараа культураларының чаа сорттарын ажылдап тыварынга, шээр болгаш бода малдарның бүдүрүкчүлүүн өстүреринге улуг рольду ойнаан. Бо солун юбилейге тураскааткан республика чергелиг баштайгы ажыл – бөгүнгү эртем-практиктиг конференция ол. Чазак доктаалын езугаар аграр эртемниң Тывага нептереп тараанынга тураскааткан байырлал Тове-Хая сумуга бо чылдың июль айда уламчылаар. Ооң оргкомитеди тургустунган болгаш ажылдап эгелей берген, а Кызылда ажыттынган эртем-практиктиг конференциядан отчетту солуннуң дараазында номеринден номчуур силер.

Бистиң корр.

ХООРАЙ ХУРАЛЫНЫҢ ДЕПУТАТТАРЫ СОҢГУТКАН

Найысылалдың муниципалдыг соңгулда комиссиязы Төлээлекчилерниң Кызыл хоорай хуралының депутаттарының соңгулдаларын бо чылдың май 30-де эрттирген. Ооң түннелдерин соңгулда комиссиязы үндүрген.

Соңгулдаларны үжен округка эрттирген, оларның чээрби үжүнге соңгулдалар болуп эрткен деп санаан азы Төлээлекчилер хуралының 23 депутады соңгуткан. Депутаттарның аразында мурнунда Төлээлекчилериниң найысылал хуралының даргазы турган Юрий Ананьин, Кызылдың мэриниң бирги оралакчызы Игорь Грейсеров, хоорайның муниципалдыг өнчүхөреңги эргелелиниң талазыбиле комитеттиң даргазының оралакчызы Евгений Ромазанов, "Сибирь ОВК" банкызының Тывада девискээр салбырының директору Петр Шамаев, сайгарлыкчылар Владимир Симчит, Виктор Гарфутдинов болгаш өскелер-даа бар.

Соңгулдаларга үргүлчү киржир, дарга, депутат болуксаарыбиле ады-сураа алгаан Кызылдың мэри чораан Александр Кашин, ТР-ниң Улуг Хуралының ийиги чыыжының депутады турган Экер-оол Манчын хоорай депутадынга кандидат кылдыр бүрүткеткеннер. Соңгулдаларның түннелдерин езугаар алырга, баштайгызы дээш 83 соңгукчу, ийигизи дээш 41 кижи бадылаан, ынчангаш бо удаада база катап соңгукчулар оларга бүзүревейн барган.

Бистиң корр.

Сактыышкынның кежээзи

МААДЫРНЫҢ ИЕЗИНГЕ МӨГЕЙИГ

Май 21-ниң хүнүнде Чөөн-Хемчик кожууннуң Хайыракан ортумак школазынга чечен дайынының киржикчизи Орлан Мергенович Монгуштуң дөргүл-төрели ооң чырык адынга тураскаадып, сактыышкын кежээзин эрттирген.

Ону хоочун башкы Орус-оол Хүреңоолович Ховалыгның чогаатканы "Иениң монологу" деп шүлүү-биле ажыткан.

Узун, дүмбей дүнелерде үйгүм чаштап,
Удуп чадап, сени сактыр болу бердим.
Шактың даажы чүрээң согуун сагындырып,
Сагыжымны саргыдар-дыр, чассыг оглум.

Сылдыстарда, карактарың чулазы дег,
Чыраан отче кайгап чыда, сактырымга,
Карангының ханызындан бисче көрүп,
Караан чажы бүлдеш кынган ышкаш болур.

Сыннар кырын оя чиген кыйгак хаяа
Сылдыстардан күжүр мени чарып аппаар.
Эртен эрте куштар үнү сени кый деп,
Эштериңни сагындырып келгилээр-дир.

Карак чажы сыртыым орта када бергеш,
Кастыым өйүп, өзүм-баарым ажыдып тур.
Ажыг-шүжүг ырмасынчыг берге-даа бол,
Ажы-төлдү муңгаратпайн, чурттаар алаар.

Сүттүг шайым чевээн уунче чажып тура,
Сүзүглелим салгын-биле чортуп тур мен:
— Орлан, Орлан... узун үйгүн уду, оглум.
Оран-чуртуң куспаа сеңээ чымчак болзун!

Орлан Мергенович Монгуш 1982 чылдың июнь 22-де Чөөн-Хемчик кожууннуң Хайыракан сумузунга Мерген Бады-Очурович биле Ойнаар Уртун-Назыновна Монгуштарның ажылчын өг-бүлезинге 7 кижиниң аразында 4 оолдуң хеймери бооп төрүттүнген. 1988 чылда Хайыракан ортумак школазынче өөренип кирген. Школачы чораан чылдарында эш-өөрүнүң болгаш башкыларының хүндүткелин чаптанчыг, хүндүлээчел чаңы-биле чаалап алган. Бодунуң деңзизинге чемпионнап, шаңналдыг черлерни ээлеп, сонуургалының аайы-биле бокс секциязынга киржип чораан.

Аравыста бөгүн бодуң чок-даа болза Алдар-адың өшпес от дег мөңге артар!

"Орлан эге класстардан тура-ла, орлан-шоваа, өөредилгеге сундулуг, баштаксымаар аажы-чаңныг, чугаазы арай келдирзимээр, борбак кара карактарлыг, шевергин арын-шырайлыг, биче сеткилдиг, спортка аажок ынак, адазы ышкаш машина-техника сонуургаар оол-ла болгай" деп, ону эге класстарга өөредип чораан башкызы Мойнак-Кара Коңзаевна сактып чугаалап турду.

Орлан 1999 чылда школаны доскаш, Кызылдың №1 профессионал училищезинче өөренип киргеш, тракторист-машинист мергежилин чедип алган. Ону доскаш, 2000-2002 чылдарда Чита облазының Борзия хоорайынга танк кезээнге шериг алган-хүлээлгезин эрттирген. 2002 чылдың сентябрь 27-де Чечен Республиканың төвү Грозный хоорайга амы-тынындан маадырлыы-биле чарылган.

Бо чылын Тиилелге хүнүн таварыштыр Тыва Республиканың Чазаа ооң маадырлыг чоруун үнелээш, "Эрес-дидим чорук дээш" деп орденни мөчээн соонда тывыскан.

Ол сактыышкын кежээзинге Ойнаар Уртун-Назыновнаның кады ажылдап турар эш-өөрү, кожууннуң божудулга салбырының эмчилери келгеш, иениң кажыыдалын үлештилер. Чыылган чон аңаа ооң ажытөлүн азыражып карактажырынга аксы-сөзүн берип, деткимчениң быжыг болгаш чылыг холун сунган.

Дайын шөлүнге эрес-дидимин көргүзүп, чуртунуң мурнунга ыдыктыг хүлээлгезин бодунуң амы-тынын харамнанмайн тургаш күүседип каан тыва маадырларывыска чоргаарланып чоруур бис, ынчалза-даа оларның хайыралдыг чалыы назыны кажан-даа эглип келбес, ол-ла хомуданчыг.

Ындыг-даа болза кезээде аныяк болуп артып калган маадырларывысты чырык чер кырынга чаяагаш, өстүрүп кижизидип каан иелерге мөгеер болгаш чоргаарланыр бис.

Алефтина САТ,
Чөөн-Хемчик кожууннуң Хайыраканда башкы.

Кызыл хоорайның 90 чылынга

"ГАРУДА" – САДЫГ БАЖЫҢЫ

Хүн келген тудум республиканың кожуун, хоорай база суму бүрүзүнде юбилейлерге уткуштур белеткел ажылдары кидин түлүк чоруп турар. Ооң бир көскү чижээнге Кызыл хоорайның шывыглыг рынок дижип адап өөренгенивис азы амгы чаа ады "Гаруда" ("Хаан-Херети куш" дээн уткалыг) деп ажык хевириниң акционерлиг ниитилели болур садыг бажыңының иштики болгаш даштыкы чаартылгазын хамаарыштырып болур. Мында езулуглла күзүн демдеглеп эрттирер байырлалдарывыс Тыванның 60 чылын болгаш Кызыл хоорайның үндезилеттинип тургустунганындан бээр 90 чылын күш-ажылчы чедиишкиннер-биле уткуур дээш, үениң негелдезинге дүүштүр чаартылга, септелге ажылдары чоруп турар. Маңаа хамаарыштыр тайылбырны арендаторлар-биле ажыл чорудар килдистиң начальниги ***Сергек Сергеевич САРЫГЛАР*** *мынчаар берген:*

— Шывыглыг рынок тургустунуп, ажылдаанындан бээр элээн үелер эрткен болгаш ажылдап келген үезинде бо улуг садыг төвү чоннуң аъш-чем бараннарының база өске-даа ачыдуза хереглелин хандырар сорулга-биле багай эвес ажылдап келген. Моон-даа соңгаар чүгле ады өскерилген дээрден башка, садыг төвүнүң иштики болгаш даштыкы байдалынга хамаарыштыр арыг-силигни тутпушаан, найысылалдың чурттакчы чонун, келген аалчыларны, садып алыкчыларны боттарывысче хаара тудуп, оларның сонуургалын чогуур деңнелге чедирери-биле ажылдап турар бис. Бо хүннерде юбилейлерге уткуштур элээн улуг хемчээлдиг ажылдар чоруп турарын демдеглеп болур. Чижээлээрге, "Гаруда" садыг бажыңы ААН-ниң бир дугаар каъдында, ол-бо талада арендаторларның ажылдап турар черлерин чугайлап, дозулаан. Амгы үеде садыгның мурнуу талазы болур фасадын тускай даш-биле солуп, чаартып, улуг ажылды чорудуп турар. Бо айның төнчүзүнден бээр ийиги каъттың септелге ажылдарын доозар деп планныг бис.

Амгы үеде мында 300 ажыг хуу сайгарлыкчылар арендалап турар. Оларның улуг дузазы-биле, тодаргайлаарга, арендазын төлевишаан, кижи бүрүзү бодунуң шыдаар-ла шаа-биле киириштирген үлүүнүң ачызында бо септелге ажылдарын чорудуп турарывысты демдеглээри чугула. Кандыг-даа кижиниң ажылдаар чери арыг-силиг, аян-шинчилиг болуру күзенчиг болгай. Ынчангаш бис база арендалап турар ажылдакчыларның аразында конкурсту чарлап, кижи бүрүзү байырлалда чаңгыс аай дөмей идик-хептиг, оларның аъш-чем, идик-хеп садар чери арыг-силиг болурун күзеп, хөрээнде азы бичии үгекчигежиниң аксында кыстырып алган адрестиг болзун дээш, чаңгыс аай негелде-чурумну тургускан бис...

Шынап-ла, садыг бажыңының кол удуртулгазындан арыглаашкын, чаагайжыдылга ажылын чорудуп, чаңгыс аай негелде кылбас чүве болза, оларны чаңгыс аайландырары-даа берге бооп чадавас. Чүге дизе мында "Тыва сүт", "Дааранылга фабриказы", "Тывагазсервис", "Стиль" дээш, өске-даа керээ езугаар ажылдап турар улустуң, ажыл-агый бүдүрүлге черлериниң саны эвээш эвес. А септелге ажылдарынга хөй-ле акша-хөреңги чарыгдалы, материал дериг-херексел хереглеттинери билдингир. Ынчангаш белеткел, септелге ажылдарынче үндүрүп турар чарыгдалдарны дуглаарынга арендаторларның киржилгези канчаар-даа аажок улуг. Кажан бараан хөйде шилилге албан турар апаар, а сагыжынга кирер, эптиг болгаш арыг-силиг черден күзели-биле садып алган аъш-чеми-даа, идик-хеви-даа садып алыкчының бодунга дөмей-ле эргим. Чонга шак мындыг байдалды тургузар дээш "Гаруда" садыг бажыңында ажыл бөгүнде хайыышкынныг.

Сергек Сарыгларның чугаазы-биле алырга, бо хүннерде үшкү каъттың крышазын дуглаарынга улуг чарыгдал негеттинер апаары чадавас. Шиферни улуг ыравайн, тус чер девискээринден садып алырын база даштыкы чадып турар даштарны найысылал Кызыл хоорайда хууда сайгарлыкчы Авруцкийниң бүдүрүлгезинден ап турарын ол чугаалады. База ол ышкаш садыгжыларның чаңгыс аай форма-хевин КХН "Стильде" чагыдып дааракан. Бо-ла бүгү капитал болгаш косметиктиг септелге ажылдарын административтиг ажыл-агый килдизиниң эргелекчизи Галина Николаевна Петропавлованың база "Гаруда" ААН садыг бажыңының чиңгине директору Станислав Сыргый-оолович Монгуштуң организастыг удуртулгазында турарын ол демдеглээн.

Байырлал бүдүүзүнде найысылал Кызыл хоорайывыска ырак-узак черлерден келген хөй чоннуң чыглыр садыглары, рыноктары, каракка көскү төөгүлүг черлери-ле арыг-силиг, чараш болза, ооң чурттакчыларынга, садып алыкчыларынга ол өөрүнчүг улуг белек, ынчалдыр ол төөгүге артар.

Чимисмаа МОНГУШ.

Дайынчы болгаш ажыл албан-хүлээлгезин күүседип тургаш өлген, республиканың эрге-хоойлу камгалаар органнарының дайынчыларының болгаш ажылдакчыларының тураскаалын тударын организастаар талазы-биле республика комиссиязының

ШИИТПИРИ

2004 чылдың июнь 3 № 2 Кызыл хоорай

Конкурска киирген ук тураскаалдың хевирлерин (эскиз) чугаалажып көргеш, комиссияның **шиитпирлээни болза:**

1. Конкурстуң хуусаазын 2004 чылдың июль 15-ке чедир узадыр.

2. Конкурс дугайында Дүрүмнү, тураскаалды тударынга спонсор дузаламчызын көргүзер талазы-биле комиссияның Кыйгырыын массалыг информация чепсектеринге парлаар.

3. Тыва Республиканың Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызы тураскаалды тургузарынга саң-хөө чыыр тускай агар санны банкыга ажыдар.

Комиссияның даргазы В.ТАРЫМА.

КОНКУРСКА ИДЕПКЕЙЛИГ КИРЖИҢЕР!

Дайынчы болгаш ажыл албан-хүлээлгезин күүседип турар үеде өлген, республиканың эрге-хоойлу камгалаар органнарының дайынчыларының болгаш ажылдакчыларының тураскаалын тударын организастаар талазы-биле республика комиссиязы Афганистан хоочуннарының Россияда эвилелиниң Тывада салбыры, «изиг точкаларга» дайын чорудулгаларының хоочуннар ассоциациязы-биле кады «Тыванын дайынчы болгаш албан-хүлээлгезин күүседип тургаш өлген оолдарынга» деп тураскаалдың эң дээре хевири деп конкурсту уламчылаарын чарлап тур.

Конкурстуң хуусаазын 2004 чылдың июль 15-ке чедир узаткан.

«Тыванын дайынчы болгаш албан-хүлээлгезин күүседип тургаш өлген оолдарынга» тураскаалдың эң дээре хевири дээш конкурстуң дугайында

ДҮРҮМ

1.Ниити үүлдер

1.1. «Тыванын дайынчы болгаш албан-хүлээлгезин күүседип тургаш өлген оолдарынга» тураскаалдың эң дээре хевири дээш конкурсту эрттирер чурумну болгаш конкурс комиссиязының бүрүн эргелерин бо Дүрүм тодарадып турар.

1.2. «Тыванын дайынчы болгаш албан-хүлээлгезин күүседип тургаш өлген оолдарынга» тураскаалдың эң дээре хевири дээш конкурстуң (моон ыңай конкурс дээн) эң дээре төлевилелин конкурс комиссиязының бадылаан негелдезин езугаар мастер-скульпторларның, аңгы-аңгы чогаадыкчыларның ажылдарындан шилип алыр.

1.3. Конкурстуң сорулгазы болза «Тыванын дайынчы болгаш албан-хүлээлгезин күүседип тургаш өлген оолдарынга» тураскаалдың эң дээре хевирин шилип алыры болур.

1.4. Конкурстуң организакчылары конкурска киржир дугайында чагыгларны болгаш хевирлерни конкурс хуусаазы доозулгуже чедир үш хонук бурунгаар чугаалажып көөр.

1.5. Айыткан хуусаадан орай киирген чагыгларны болгаш хевирлерни организакчылар хүлээп албас болгаш конкурска киирбес.

1.6. Организакчы конкурска киржир чагыглар киирер хуусааны узадыр эргелиг болгаш ол дугайын массалыг информация чепсектеринге чарлаар.

1.7. Конкурс комиссиязы «Тыванын дайынчы болгаш албан-хүлээлгезин күүседип тургаш өлген оолдарынга» тураскаалдың хевирлерин чугаалажып көргеш, оон эң дээрезин шилип ап, тиилекчини тодарадыр.

1.8. Организакчы консультациялар алыры-биле конкурска киришпейн турар специалистерни хаара тудар эргелиг.

1.9. Конкурс түңнелин болгаш тиилекчини протоколга айтыр. Аңаа комиссияның даргазы болгаш секретары ат салыр, массалыг информация чепсектеринге парлаткаш, хөй-ниитиге чарлап дыңнадыр.

1.10. Конкурс комиссиязының шиитпирин чажыт бадылаашкын-биле, бадылаашкынның хөй нуруузун барымдаалап хүлээп алыр.

2. Шаңналдары

2.1. «Тыванын дайынчы болгаш албан-хүлээлгезин күүседип тургаш өлген оолдарынга» тураскаалды тударын организастаар талазы-биле республика комиссиязы Афганистан хоочуннарының Россияда эвилелиниң Тывада салбыры, «изиг точкаларга» дайын чорудулгаларының хоочуннар ассоциациязы-биле кады конкурстуң тиилекчизин 10 муң рубль-биле шаңнаар.

2.2. Конкурстуң организакчызы бодунуң бүрүн эргелериниң чамдыызын амгы күштүг хоойлужудулгага дүүштүр тускай шиитпири езугаар күрүне, муниципалдыг болгаш хөй-ниити организацияларынга дамчыдып берип болур.

3.Тураскаал хевирлеринге хамаарыштыр негелделер

3.1. Тураскаалдың хевирин өңнүг азы ак-кара вариантыга, 40х409 см хемчээлдиг дыгыш саазынга чурааш киирер, тураскаалдың хевирин ыяап-ла киирер.

3.2. Чуруу тодаргай, иле болур, тураскаалдың утказын болгаш турар черин айтыр, тураскаал хевирин тургускан кижиниң шифр азы символ адын бижиир, өске бижимелдер кылыры хоруглуг.

3.3. Тураскаалды долгандыр ландшафт (бажыңнар, шөлдер, оруктар болгаш оон-даа ыңай) бүзээлээн турар ужурлуг.

3.4. Тураскаалдың хевирин бир шифр азы символ-биле элээн каш вариантыларга кылып болур.

3.5. Тураскаалдың хевирин хырбалаан чагаа хавынга чорудар, авторнуң (авторларның) дугайында медээлерни айтыр.

Комиссияның даргазы В.ТАРЫМА.

Тыва Республиканың культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле сайыдының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар А.ХОМУШКУ.

Афганистан хоочуннарының Россияда эвилелиниң Тывада салбырының даргазы Л.КАРА-ООЛ.

ХҮНДҮЛҮГ АКАДЕМИК

Юбилей

Бодунуң күш-ажылын, эртем-билиин, талантызын төрел чонунга, республиказының хөгжүлдезинге бараалгаткан кижилер бисте хөй. Оларның бирээзинге Чечен-оол Иванович Доспан хамааржыр. 1957 чылда Кызылдың №2 школазын дооскаш, Москваның аъш-чем үлетпүрүнүң академиязынга өөренип киргеш, инженер-технолог дээди эртемни чедип алгаш, Тыванын тараа продуктулар эргелелиниң кол инженеринге ажылдап кирген. «Кызылга дүн-хүнде 150 тонна далган бүдүрер дээрбени, 200 тонна комбикорм кылыр заводту, 800 тонна тараа уруп, шыгжаар элеваторну тудар дугайында» диплом ажылын эки демдекке камгалаан.

Тыванын Россияның составынга каттышканының 20 чылын байырлаарының бүдүүзүнде республиканың экономиказын хөгжүдериниң дугайында РСФСР-ниң Чазак доктаалын 1964 чылда тускай комиссия белеткеп турган. Аныяк инженер бодунуң диплом ажылында айыткан бүдүрүлгелерни Кызылга тударын ук доктаалга киирерин саналдаан. Тараа аймаан Тыва бодунга өстүргеш, ажаап ап турар, ону болбаазырадыры-биле Саян артынче сөөртүр, оон дедир Тываже чүдүрүп чорудар, ынчангаш хөй чарыгдалдарны үндүрүп турар. Специалистиң берген сүмезин комиссия деткээн, ол бүдүрүлгелерни Кызылга тударын доктаалга киирген. Төлевилелди Новосибирскиниң төлевилел институту кылган, оларга бодунуң диплом ажылын ажыглап алгаш, ажыктыг сүмелерин ол берген. Кызылдың эң улуг тудугларының бирээзи тараа дээрбедээр, комбикорм бүдүрер, тараа шыгжаар элеваторлуг комбинаттың тудуг ажылдарын дүргедедиринге, ону ажыглалга киирерингe, күчүзүн долузубиле шиңгээдип алырынга, 200 ажыг ажылчынны, инженер-техниктиг ажылдакчыларны өөредип белеткээринге Чечен-оол Иванович улуг рольду ойнаан. Республикага ужур-дузалыг, харыысалгалыг ажылды чедиишкинниг күүсеткени дээш ону «Күш-ажылчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаан.

Республиканың чурттакчы чонун хлеб аймаа-биле хандырарының айтырыы чогумчалыг эвес болу бээрге, ону удуртуп, ажылын сегидери-биле 1989 чылда ынаар Ч.И. Доспанны шилчиткен. Хлеб быжырар черлериң материал-техниктиг баазазын экижидип, ажылчыннарның ээ-харыысалгазын бедидип тургаш, оларның ажылын экижиткен, чоннуң хлеб аймаа-биле хандырылгазында хомудал чок болу берген. 1993 чылда республиканың хлеб быжырар, бүдүрер коллективтери ажылынга бердинген инженерни «Тыванын хлеви» ассоциацияның чиңгине директорунга соңгуп алган. Оларның идегелин ол бүзүредип шыдаан. Тыва Республиканың Чазаа 1994 чылда Доспанга Тывага бир дугаар макарон кылыр бүдүрүлгени ажыглалга киирер даалганы берген. Билдилиг удуртуп тургаш, бүдүрүлгени чогуур үезинде ажыглалга киирген, эки шынарлыг, чиик өртектиг продукциязын бүдүрүп эгелээн.Ооң удуртукчузунга алды чыл үре-түңнелдиг ажылдааш, "Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы" деп хүндүлүг атты Чечен-оол Иванович алган. Дуржулгалыг инженер амгы үеде ол бүдүрүлгениң кол специализинде ажылдап, аныяк ажылчыннарга байлак арга-дуржулгазын дамчыдып берип чоруур.

Ажыл-ижинге бердинген инженер республиканың, Кызыл хоорайның хөй-ниити ажылдарынга идепкейлиг киржип чоруур. Республиканың агроүлетпүр комплекизиниң профэвилел комитединиң хоойлу-дүрүм болгаш күш-ажыл эргелелиниң штаттан дашкаар даргазынга он чыл дургузунда ажылдааш, көдээ ишчилериң ортузунга биче эвес ажылхеректи ол кылган. Ынчангаш «ССРЭ-ниң профэвилелдериниң тергиини» деп хөрек демдээ-биле шаңнаткан. Республикага экономиктиг билиглерни нептередиринге кончуг идепкейлиин инженер көргүскен. Барыын-Хемчиктиң «Дөң-Терезин» совхозка үш чыл дургузунда кичээлдерни эрттирип келген, ооң түңнелдери багай эвес болган.

Тыва Республика биле Моолдуң аразында экономиктиг харылзааларны калбартырынга Ч.И. Доспан үлүүн база киирген. 1972 чылда Убса-Нур аймактың удуртулгазының дилээн езугаар Улангомда далган дээрбезиниң ажыл-чорудулгазын эжидиринге аңаа чеде бергеш дузалашкан. Орта тыва далганны кылырының технологиязын чогааткаш, моол ажылчыннарны өөреткен. Моолдуң найысылалы Улан-Батор хоорайга моол өңнүктериниң чалааны-биле ол баргаш, оларның арга-дуржулгазын солчуп чораан, чедирген дузазы дээш аңаа өөрүп четтиргенин илередип, шаңнап-мактаан.

Чечен-оол Иванович кол болгаш хөй-ниити ажылындан аңгыда, парлалганың массалыг чепсектеринге ажыл-херекке, амыдырал-чуртталгага хамаарышкан материалдарны бижип, хууда бодалдарын чон-биле солчуп чоруур. Сөөлгү он чылдарда Россия чергелиг парлалга органнарынга рынок экономиказының үезинде үлетпүрну, көдээ ажыл-агыйны хөгжүдер дугайында бодунуң хууда көрүүшкүннерин, бодалдарын бижип келген. Оларда Тыванын экономиказын дүрген бурунгаар хөгжүдеринче угланган кончуг ажыктыг саналдар эвээш эвес. Көдээ ажыл-агый талазы-биле араттарга, кооперативтерге чээли бээрде, оларның ажылдап шыдаар арга-шинээзин, дуржулгазын,акшаны дедир эгидер шыдалын барымдаалаарын, мал болгаш тараа өстүреринге агаар-бойдузу таарымчалыг Каа-Хем, Таңды, Бии-Хем кожууннарже онза сагышты салырын болгаш өске-даа бодалдарын ол илередип турар. Үлетпүр талазы-биле аржаан сугларны савалаар, дусту, чугайны бүдүрер, эм оттарны чыыр, болбаазырадыр, мебель аймаан кылыр,садар болгаш өске-даа саналдары бар.

Москвада делегей чергелиг экономика академиязының эртемденнери инженер Ч.И. Доспанның рынок экономиказынга хамаарышкан материалдарын, эртем чергелиг саналдарын, көрүүшкүннерин ханызы-биле сайгарып көргеш, чүүлдүгзүнүп деткип турар. Бижээн материалдарга хамаарыштыр академияның эртемденнери автору-биле беседалашкан. Академияның ректору, экономика эртемнериниң доктору, профессор В.А. Пономаревтуң саналы-биле тыва инженер Чечен-оол Иванович Доспанга "Академияның хүндүлүг академиги" деп атты тыпсыр дугайында шиитпирни хүлээп алган.

Күш-ажылдың хоочуну хостуг үезинде чогаал бижииринге хандыкшылдыг. Хөй чылдарда кады ажылдап, чурттап чораан хөй националдыг эш-өөрүнүң ажылхерээн «Иениң чүрээ», «Дириг белек», «Тараа чыттыг холдар» болгаш өске-даа чогаалдарында бижээн. Ооң сөстеринге бижиттинген «Тыва кыстың хүлүмзүрүү», "Азастың аялгазы", «Чүгле сени бодап чор мен», «Тарлаг хемим» деп ырлары чоннуң ынак ырлары болу берген.

Дөртен чылдар иштинде үре-түңнелдиг ажыл-херээн төрээн черинге, чонунга бараалгаткан инженер, хүндүлүг академик Чечен-оол Иванович Доспанның дугайында чылыг сөстерни бижээш, ооң төлептиг ажыл-ижи аныяктарга үлегерчижек болур дээрзинге бүзүрээр мен. Ооң бөгүн болур юбилейинге байыр чедиргеш, чедиишкиннерни, кадыкшылды, аас-кежикти күзедим.

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ.

СҮРЛҮГ, ЧАРАШ

Чоокта чаа "Шынның" бөлүк журналистери Мөңгүн-Тайга кожуунга чедип чордувус. Сүрлүг, чараш оран бистерниң — чогаадыкчы кижилерниң сагыш-сеткилинге уттундурбас сеткилдерни оттурганы чигзиниг чок. Мөңгүн-Тайга, Мөген-Бүрен дугайында бистерниң солун сактыышкыннарывыс, чогаалдарывыс, ажыл-ишчи материалдарывыс мооң соонда номерлерге-даа парлаттынары чугаажок. Баштайгы ийи арынны кожууннуң чагырыкчызындан эгелээш, өске-даа ажыл-агый удуртукчулары-биле чугаадан эгеледивис.

"Шынны" дамчыштыр сургакчылап чораан журналистерниң өмүнээзинден ырак черге бир дугаар четкен бистерге арга-суме берген мөңгүн-тайгажыларга өөруп четтиргенивисти илереттивис. Чугаа-сооттуг, эптигэвилең, ажыл-ишчи чонундан эгелээш, удуртукчулар Алексей Кунгаевич Донгакка, Изольда Дырышпановна Тондарга, Ульяна Даржаевна Хертекке база чолаачы Орлан Даржаевич Хертекке улуг деткимчези дээш мөгейдивис.

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ

Чурумалдыг Мөңгүн-Тайга
Чурттап өскен ынак черим.
Кадыр даглар бүргеп алган
Каас-чараш онзагай чер.

Аңы-меңи көжүп чоруур
Авыралдыг байлак оран.

Тарбаганнар чурту болган
Тайга черим таан чараш.

Тайга чурттуг бөдүүн чону
Таан ээлдек, хүндүлээчел.
Ырак-чооктан аалчыларын
Ынакшылдыг уткуп хүлээр.

Айлаң ШӨМБҮЛ.

ТАҢДЫ ТОС КОЖУУННУ ҮСКЕНИ

Ынчан 1942 чылдың эгези. Тыва Арат Республиканың тускай догуннаан күрүне болганындан бээр 20 чыл оюн демдеглээр болгаш Тыва Үндезин хоойлуну чаартып кылыр, культура революциязын үзе шиитпирлээр, чурттуң экономиказын улам сайзырадыр айтырыглар тургустунуп келген. Бо айтырыгларны шиитпирлээринге шаптараазынныг байдалдар тыптып, эрги турушту солууру негеттине берген. Ол үеде чурттуң кайы-даа булуңнарынга чон ортузунга оперативтиг ажыл чорудар дээрге харылзаа дамчыдылга болгаш чедер транспорт, машина-балгат ховар, орук-чирик чок, кожууннарның чер-девискээри улуг, штаттыг кадрлар саны чедишпес, сумуларның саны хөй, аразы ырак, чурттакчы чон чер санай көшкүн амыдыралдыг болганындан үениң байдалынга таарыштыр эде тургустунары негеттине берген. Ынчангаш ТАР-ның Нам болгаш Чазаа өөренип көргеш, улуг-улуг кожууннарны чарып, үзе тургузар шиитпирге келген.

1941 чылга чедир Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Өвүрнүң Саглы сумузу Барыын-Хемчик кожуунга хамааржып турган. Барыын-Хемчик кожууну ынчан 15 сумулуг. Кандыг-даа айтырыгны шиитпирлээри дарый болдунмас. Ынчангаш ТАР-ның Биче Хурал президиуму 1941 чылдың март айда өске-даа кожууннарны чарып тургузар дугайында чарлыкты хүлээп алган. Ооң түннелинде Мөңгүн-Тайга кожууну Каргы, Мөген-Бүрен деп ийи сумулуг болган. Бай-Тайга кожууну Шуй, Бай-Тал, Көп-Сөөк болгаш Хөл деп дөрт сумулуг кылдыр эде тургустунган. Барыын-Хемчик сес сумулуг арткан.

Чаа тургустунган кожууннарның аппарадын четчелеп, кандыг кылдистер турарын безин чедир шиитпирлеп четтикпейн турда-ла, чеди ай эрткен.

Мөңгүн-Тайга кожууннуң бир дугаар даргазынга Сүт-Хөл чурттуг Монгуш Бавуу-Доржу деп кижи келген. Ол үр болбайн халашкан соонда, Аяңгаты чурттуг Докан-оол, ооң соонда Мөңгүн-Тайга чурттуг Салчак Дондар Өргүтмаевич келген. Ол ооң мурнунда-ла кожуун даргалап чораан болгаш Мөңгүн-Тайганы бут кырынга тургузуп келген.

Дайын үезинде ТАРН ТК-ның кыйгырыынга үндезилеп, бир дугаарында бүгү чылгызының хөй кезиин халаска фронтуже чоруткан кожуун база Мөңгүн-Тайга болган. Өске кожууннар берген чылгызының өртээн эвээш-биче-даа бол, облигациябиле төледип апканын дыңнаан мен.

Дайын-даа, тайбың-даа үеде кожуун, республиканың сайзыралынга улуг үлүг-хуузун киирген ат-сураглыг кижилер Мөңгүн-Тайгага тургулаан: ол дээрге Ооржак Саны-Шири, Салчак Өрнүгү, Саая Хорлуу, Салчак Кара-оол, Саая Кара-оол, Саая Серээ, Донгак Биче-оол, Саая Арагайды, Иргит Шугуур, Иргит Седип, Хомушку Акаажык, Хомушку Маадыр, Хертек Нордат, Донгак Нассык-оол, Иргит Чыдым, Кыргыс Шөмбүл, Салчак Тас олар-дыр. Бо кожууннуң хөгжүлдезинге билиг-мергежилин харам чокка берип чораан Саая Кара-оолович Шыдырааны онзалавас аргажок.

1953 чылда Мөңгүн-Тайга кожуунну дүжүргеш, Бай-Тайгага кадып каан. Амыдыралдың агымы херекке дүүшпейн бергедеп кээрге, кожуунну катап тургузар дугайында дилегни СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары Л.И. Брежневче алды кижи ат салгаш, чоруткан бис. Ол 6 кижиден ам дириг арткан ийи кижи бар бис: мен база Саая Кара-оолович Шыдыраа. Ынчангаш 1968 чылда кожуунну катап тургускан үве. Катап тургустунган кожуунну 19 чыл удуртуп келген Ондар Шагдыр-оол — ам хүндүлүг дыштанылгада. Оон аңгыда Ондар Маспый-оолду, Хертек Адыгны, Ооржак Өшкү-Саарны, Донгак Калдар-оолду, бистиң аравыста чок Салчак Өргени демдеглээри артык эвес.

Бөгүн рыноктуң берге үелери турза-даа, Мөңгүн-Тайга чону бергелерге торулбайн чурттап чоруурун көргеш, сеткилим чоргаарап чор. Ында берге-ле үве тудуг-суур, чаагайжыдылга айтырыы, ол ышкаш биче бүдүрүлгелерни ажыдары күзенчиг. Борта үстүкү черлериң дузазы херек. Өскелерин боттары шиитпирлептер дээрзинге бүзүрээр мен.

Очур-оол ООРЖАК,
күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

МУРНАКЧЫЛАР — АРАВЫСТА

Мөңгүн-Тайга кожууннуң чагырыкчызының көдээ ажыл-агый талазы-биле оралакчызы, көдээ ажыл-агый эргелелиниң даргазы Александр Николаевич Донгак:

—2004 чылдың эгезинде кожуунда күрүнениң "Малчын" болгаш "Мөген-Бүрен" унитарлыг бүдүрүлгелеринде, "Кашпал", "Мөңгүн" "Каргы", "Оргаадай" көдээ ажыл-агый кооперативтеринде база чоннуң хуу малы шупту каттышкаш 7885 бода, 51444 хой, 13158 өшкү, 268 чылгы мал чедип турган. Амгы үеде аңаа 2346 бызаа, 25091 хураган, 5945 анай, 8 кулун немешкен. Ону эрткен чылдың бо үезинге деңнээр болза, ол 10140 баш хөй болуп турар.

Мөңгүн-тайгажыларга агаар-бойдус талазы-биле час берге эрткен. Ынчалза-даа Тыванын Россияның составынга каттышканындан бээр 60 чылы база Кызыл хоорайның 90 чыл оюнга уткуштур кожууннуң көдээ ишчилери көдүрлүүшкүннүг ажылдап турарлар. Күштүг соок шуурган Шагааның баштайгы хүннеринден эгелээш, март, апрель айларда база болгулаан. Ооң түннелинде 3 кадарчы сооктан доңуп, амы-тыныдан чарылды. Малчыннар агаар-бойдустуң, акша-хөреңгиниң бергелеринге торулбайн, төрүүр 100 хойдан 87 хураганны, 100 баш өшкү малдан 88 анайны камгалап алган. Улуг юбилейлерге уткуштур республикада калбарган конкурс-чарышка "Малчын", "Мөген-Бүрен", "Кашпал" бүдүрүлгеривис киржип турар. "Малчын" биле "Мөген-Бүрен" 100 төрүүр хойдан-на 87 хураганны камгалап алган. А өшкү өстүрер "Кашпал" көдээ ажыл-агый кооперативи анайны 92 хуу алган.

Ажыл-агыйларның аразындан "Малчынның" №1 бригадазы мурнакчы бооп, төрүүр 100 хойдан 96 хураганны ап, доруктуруп турар. Коллективти бригадир Светлана Хертековна Чылбак-оол каш чыл улаштыр билдилиг башкарып турар. Ийиги черде — ол-ла бүдүрүлгениң 90 хуу көргүзүглүг №3 бригадазы. Бригадири — хоочун ажылдакчы Нина Өлчеевна Донгак. "Мөген-Бүренниң" хоочун бригадири Владимир Серээевич Сааяга удурткан бригада хураганны 89 хуу камгалап ап, үшкү черни ээлеп турар.

Малчыннардан сөөлгү 3 чылда В.Ш.Кара-Сал ортумаа-биле 100 төрүүр хойдан-на 131 хураганны доктаамал ап келген. С.Ө. Тейнин 128-ти, О.К.Чыдым-оол 122-ни, ол-ла хирени Х.К.Марзын, Б.Д.Иргит 112-ни, А.Х.Чамзы 109-ту, М.Х.Маска 107 хураганны камгалап ап турар. Сарлыкчылардан М.Х.Иргит, Б.Д.Достай 100 сарлыктан 100 бызааны алган.

Өшкү кадарчыларындан А.К.Лопсан төрүүр 100 өшкүден 110 анайны доруктурган. Дүк болгаш эътти чогуур өртээнге дүүштүр садып алыры көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң база хуу-даа кижилерниң мурнунда нарын айтырыгларның бирээзи бооп артпышаан. Мал оорунуң хараазы-биле чылгы малдың бажы канчаар-даа аажок кудулаан, сарлыктар база улуг-ла өзүлде албайн турар.

САГААН-ХӨЛДҮҢ КАДЫРГЫЛАРЫ

Мугур-Аксындан Мөген-Бүренче халдып олурарга, Тоолайты арты ынчаар хөлдер дээрге эмгежок – орук дургаар, санаар аргажок. Сактырга-ла, шаанда аңаа дыка улуг хөл азы далай турган-даа дег, а ол хөлдер ооң терең дүптүг черлеринде чыдып калганнары ышкаш. Мөген-Бүренни өрү өскей бээрге, Хиндиктиг-Хөл ол ынчаар, хөлдер болза-даа дыка хөй дээр, бо удаада ынаар четпээнивис хомуданчыг. "Мөген-Бүрен" унитарлыг бүдүрүлгениң удуртукчузу Өшкү-Саар Аракчаевна ажыл-агыйының девискээринде ол хөлдерни "сылдыстар дег хөй хөлдер" деп чугаалааргa, дыка чаптанчыг чорду. Ынаар четпезивиссе-даа, орук ара ол чараш хөлдерниң бирээзи – Сагаан-Хөлдүң эриинде малчын Маскаларның аалынга хондувус.

Даң адып, хүн харап олурда, Сагаан-Хөлдүң чаражы-даа кедергей – аяс дээрниң дүдүскээ, оожум салдаан булуттар, тайгалар кылаң хөлде ол-ла олчаан кылдыр көрүнчүктелип чыдар. Хөлдүң суунуң арыын болгаш амданныын канчаар – ону ижерге хоорай черден келген кижиге аржаан-даа сагындырар.

Ооң мурнунда шуут балык чок турган Сагаан-Хөлге Мөген-Бүрен чурттуг Хүлер-оол, Хүлбүс-оол деп мал ажыл-агыйының тускай эртемниглери Тоолайты хөлден суг сөөртүр машинаның доскаарын долдур балыктарны чүдүрүп эккелгеш, Сагаан-Хөлге салыпкан чүве-дир. Ол дээрге каш чыл бурунгаар болган. Оон бээр балык өзүп-көвүдеп, харын-даа мырыңай хөлге сыңышпастап эгелээн – хөөктүрүп чугаалаар болза, ийи хол-биле эрикче үндүр эжип болур деп, ол хөлдүң балыы-биле амыдырап олурар малчыннар хөөрээрлер.

Шынап-ла, бичии оолдар хензиг када-ла эмгежок балыкты сыырткыыш-биле шеле шаап алыр, магалыг де.

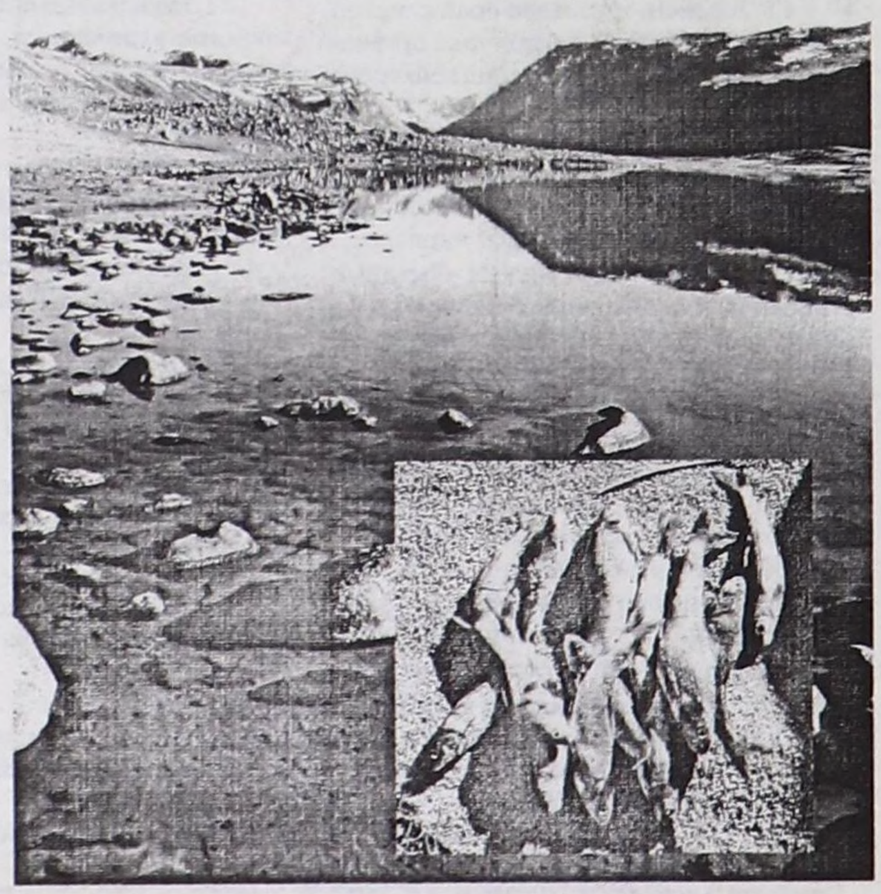

МӨҢГҮН-ТАЙГА, САЙЗЫРА-ГА!

ШИИТПИРЛЕП БЭЭРИН МАНАП ТУРАР

Мөңгүн-Тайга кожуунуң мал аарыгларынга удур демисел чорудар станциязы тургустунгандан бээр бо чылын 35 чыл болуп турар. Станцияның диагностика кабинединиң эргелекчизи Наталья Белек-ооловна Донгак ук коллективте 22 чыл ажылдап турар.

— Мөңгүн-Тайганың агаар-бойдузу чеже-даа кадыг-дошкун болза, мал эмчилери даанган ажылын пландан ажыр чылдан чылче күүседип, кызымаккай ажылдап турар. Коллективте 4 эмчи, 2 фельдшер, 1 лаборант база техниктиг ажылчыннар, ниитизи-биле 14 кижи ажылдап турар бис. Мал эмчилери Д.Дастан, П.Иргит, М. Айыылдий, М.Конзай база өскелер-даа хөй чылдарда үлегерлиг ажылдап, аныяктарга арга-сүмезин кадып ажылдап чоруур.

Чүгле бо эрткен 5 айларның дургузунда 47 муң 291 баш малга Сибирь язвазынга удур, 20 муң 55 төрүттүнген чаш хураганнарга эът агарарынга удур тарылгаларны кылып чоруткан. Халдавырлыг аарыглар — бруцеллез, лейкозкадан малды камгалап алыр сорулгалыг 318 баш бода, 1700 шээр мал база 43 аътка хыналда шинчилге чоруттунган.

Кожуунга 1991 чылда чума аарыы тывылганын республиканың чону утпаан боор. Ынчан 1700 бода мал өлүп хораан турган. 1996 чылда шээр малга бруцеллез тывылган. Ол аарыгларны катап болдурбазы-биле чылдың-на чума болгаш бруцеллезка удур тарылганы чорудуп турар бис.

Республиканың мал аарыгларынга удур демисел чорудар станциязын бо чылын федералдыг бюджеттен республика бюджединче шилчидериниң талазы-биле айтырыг ажылга нарын байдалдарны тургузуп турар. Бо айтырыг 5 ай дургузунда шиитпирлеттинип чадап турар. Ооң уламындан мал эмчилери 5 ай иштинде шалың албайн ажылдап турар. Шалыңдан аңгыда кывар-чаар материалдар айтырыынга база бергедежип турар бис.

2000 чылда харын-даа болза микроавтобус машинаны алган турган бис. Ам ооң ачызында Кызылче пассажирлер сөөрткеш, оон кирген эвээш-биче акшаның шаа-биле кывар-чаар материалды садып алгаш, кожуунуң ажыл-агыйларынга дузалажып ажылдаар аргалыг бооп тур бис. Бистиң бөгүнде эң-не бергедежип турарывыс акшаландырыышкын айтырыын чогуур яамы, Чазактан дарый шиитпирлеп бээрин чүгле кожуунуң эвес, бүдүн республиканың мал эмчилери манап, дилеп турар.

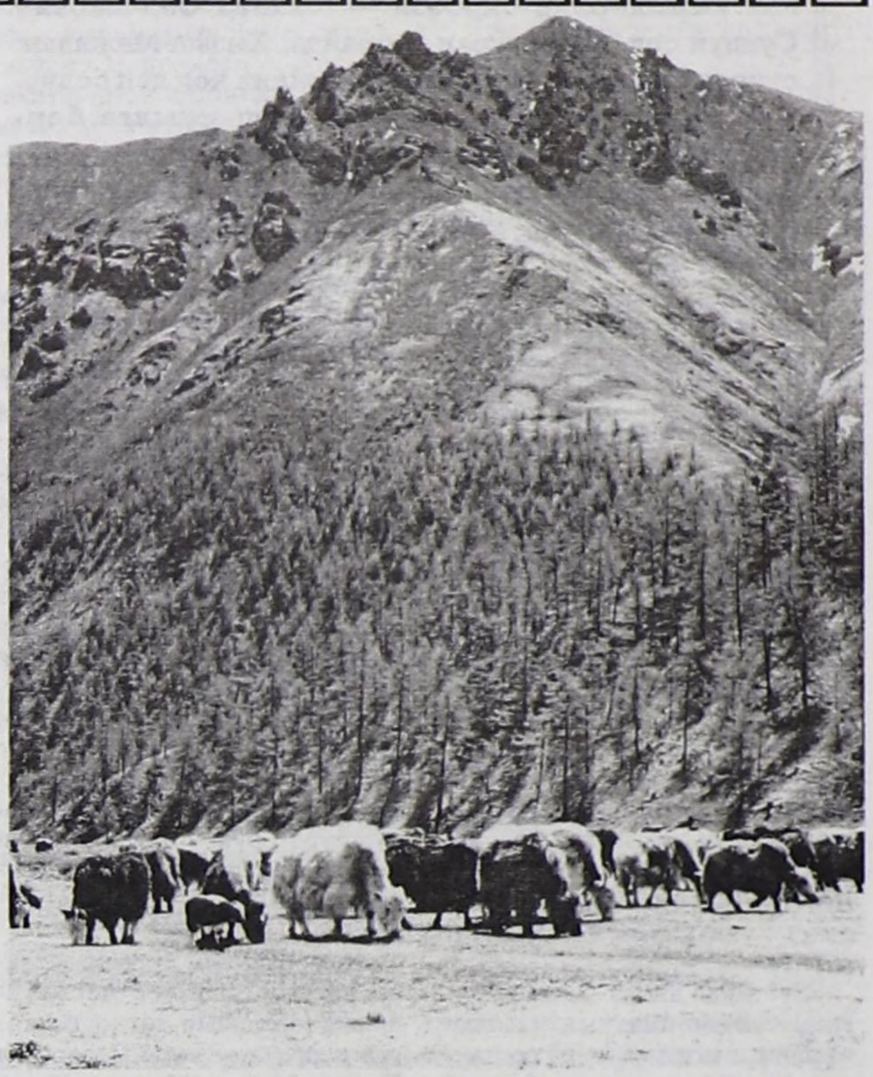

ӨӨРҮП ЧОР БИС

Республиканың өске бүгү өөредилге коллективтери-биле дөмей Мөңгүн-Тайга кожуунуң башкылары өөреникчилеринге быжыг билигни бээр дээш ажылдап турар. Салган сорулгаларывысты чедип алырынга кожуун чагыргазы, ТР-ниң Чазаа, ТР-ниң Ниити билиг болгаш профессионал өөредилге яамызы улуг деткимчени көргүзүп келген. 2002 чылда Тоолайлыгда эге школаны ажыглалга киирген. 2003 чылда Мугур-Аксының ийи дугаар ортумак школазының немелде тудуун (чурукта) база ажыглалга киирген. Кызыл-Тайга суурда уругларның спорт школазының одалга системазын тургузар ажыл кылдынган. Бо бүгү деткимче кожуунуң башкыларының хей-аттыг ажылдаарын ала-чайгаар болдурган.

База бир кол сорулгаларывыстың бирээзи – уруглар албан черлерин ол хевээр камгалап арттырбышаан, уругларның санын өстүрери. Ук сорулгавыс күүсеттинип турар. Ийи уруглар сады немешкен. "Чечек" уруглар садында санаторлуг бөлүк ажылдап турар. Чаштарның күш-шыдалын сайзырадыр спортчу инвентарь-биле четчелеттинген. Интернатта чурттап турар уругларга таарымчалыг байдалды тургузары-биле бо чылын матрац, чоорганнарны солуп чаарткан.Үш школада компьютер кабинеттери ажылдап эгелээн. Кожуун чагыргазы оон аңгыда телевизорларны, хеп чуур машинаны, соодукчуларны берген.

2003 чылда ТР-ниң Ниити билиг болгаш профессионал өөредилге яамызы Мугур-Аксының бир дугаар ортумак школазынга микроавтобусту берген. Ам өөреникчилерни ол-бо маргылдаа, мөөрейлерге, фестивальдарга киириштирер ажылдан чыда кагбастаан бис. Ооң мурнунда машина-техника айтырыынга бергедээш, киржир арга чок апаар турган болгай бис.

Бистиң кожуунга өөредилге-кижизидилге ажылынга хамаарыштыр арга-дуржулга солчулгазының солун хемчеглери болуп, Моолдан, Алтайдан, Казахстандан дээш, өске-даа чоок-кавы черлерден аалчылар кээп турар апарганы өөрүнчүг. Ылаңгыя "Өг – Азияның көшкүн чоннарының кижизидилге төвү" деп эртем-практиктиг конференция улуг сонуургалды болдурган, хөй киржикчилер орта чыылган.

Бо хүннерде уругларның чайгы дыштанылгазы – кичээнгейниң төвүнде. 1988 чылда-ла Тамара Салчаковна Тондар "Чайлаг" лагерин организастааш, уругларны чайгы үеде олче эвилелдеп, чүгле дыштаныр эвес, а ажыктыг ажылды кылып өөренирингe кижизидип келген. Школа бригадалары – берге кижизидилгелиг, чедимче чок өг-бүлелерниң уруглары малчын коданнар-биле керээни чаргаш, өшкү-хой саап, эвээш эвес орулганы киирип эгелээн. Олардан малчыннар боттары безин үлегер ап, хойну саап турар апарган болгай.

Апрель 26-да-ла школа чаныың чайгы лагерьлери ажылдап эгелээн. Ынчангаш чайгы үеде хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерниң уруглары школага солун хемчеглерге киришпишаан, эки дыштаныр аргалыг болуп турары ол. Бо ажылдың акша-төгерик-биле хандырылгазы мурнуку чылдарга бодааргa экижээн.

Бо чылын республиканың башкылар следу июнь төнчүзүнде бистиң кожуунга эртер. Ынчангаш аңаа белеткел ажылдарын чорудуп тур бис.

Ат-сураглыг, хоочун башкыларывыс Долчуң Баазановна Донгак, Чечекмаа Баазановна Демирган, Сереңмаа Иргитовна Буянды, Елизавета Бадыевна Сайын-оол, Дандар-оол Бичеоолович Донгак, Любовь Санчатовна Дадаа, Дарья Салчаковна Дене болгаш өскелер-даа кожуунуң өөредилге-кижизидилге айтырыынга хамаарыштыр шиитпирлээр ужурлуг ажылдарга үлегер-чижек болуп, чогаадыкчы езу-биле ажылдап турарлар. Оларның доостурган өөреникчилери дээди эртем-билиг чедип алгаш, төрээн кожуунунче ээп кээп, башкылары-биле кады чаңгыс коллективте демниг ажылдап турар.

Бергелерни база айытпас аргам чок. Ажыл-агый чок ада-иелеривис хөй. Ынчангаш уруглары өөредилге черлеринче дужаап кирип-даа алырга, акша-төгерик тыппас, өөредип чоруда албас таварылгалар бо-ла туруп кээр. Ынчалза-даа уруглар боттары бир-ийи чыл ажылдапкаш, акша-төгериин чыып ап, билиг-мергежил чедип алыр сорулгазын салбайн турары эки.

Орус дылдың башкылаашкыны багай эвес-даа бол, орус дылга чугаалаар практиказы эвээжинден өөреникчилер бергелерге таваржып турар.

Одалга системаларының септелгези кылдынмайн турарындан кышкы үеде бергелер туруп келир-дир. Мөген-Бүрен эге школазының одалга системазын кылдыртпас болза хоржок.

Юбилейлиг чылда бистиң башкылар улам чогаадыкчы ажылдаар сорулгалыг.

Людмила ОЧУР-ООЛ,
өөредилге килдизиниң эргелекчизи.

ИДЕПКЕЙИ БЕДИК

Кожуунуң культура албан черлериниң ажылдакчылары чоннуң дыштанылгазын хандырар база хостуг үезин чөп ажыглаар сорулгазын күүседир дээш кызымаккай ажылдап турар. Сорулгалар күүсеттинип-даа келген. Республика чергелиг фестивальдарга тиилекчи болупдаа турдувус. Биче буурай чоннарның Соңгу чүк фестивалынга киржир аас-кежиктиг болдувус. Улусчу театрның болгаш хылдыг хөгжүмнүң оркестриниң коллективтери көрүкчүлериниң сонуургалын доктаамал чаалап ап келген.

Культура ажылдакчыларының билиг-мергежилин бедидер айтырыгже кичээнгей салып келгенивистиң түннелинде алдарлыг атты ийи кижи, "Шылгараңгай күш-ажыл дээш" деп медаль-биле ийи кижи, ТР-ниң Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызының Хүндүлүг бижии-биле дөрт кижи шаңнаткан.

Бо юбилейлиг чылда кожуунувус иштинде юбилейлер база хөй. «ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы» Базыр-оол Хомушкуевич Чүлдүм-Сүрүннүң 75 харлаанынга тураскааткан чогаадыкчы кежээзин чоокта чаа ооң 36 чыл иштинде ажылдааны Бай-Тайга кожуунга эрттирдивис. 7 айда бистиинге эрттирер бис. Оон аңгыда "Мөңгүн-Тайгам алгап тур мен" деп мөөрей июльда болур.

Кожуунуң Саая Самбуу аттыг төп библиотеказының 50 чылынга тураскааткан ачы-дуза марафонун эрттирдивис. Библиотека ажылының хоочуннары Светлана Донгаковна Иргит, Ульяна Мамбыштаевна Иргит ТР-ниң Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызының Хүндүлүг бижии-биле шаңнатканнар.

Көрүкчүлеривистиң кичээнгей, сонуургалы улуг база идепкейи бедик болгаш ажыл-херээвис чогунгур чор бис.

Шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларывыс база бар: Мөген-Бүрен көдээ Культура бажыңынга 25 чыл иштинде капитал септелге кылдынмаан. Кожуунуң төп Культура бажыңының немелде тудуун эгелээри туруп берген. Уругларның уран чүүл школазының турар чери ырак, дыка таарымча чок.

Бо айтырыгларны шиитпирлеп, чоннуң культурлуг амыдыралының деңнелин бедидер дээш моон соңгаар-даа кызып ажылдаар бис.

Ульяна ХЕРТЕК,
кожуун чагыргазының культура килдизиниң эргелекчизи.

Сценада хоочун библиотекарылар.

Материалдарны журналистер С.С.Балчыр, Ч.В.Сат, В.М.Балчий-оол, С.С.Монгуш белеткээн.

КАРА-ДАШТЫҢ ХАРТЫГАЗЫ

Амыдырал-чуртталгазы Кара-Даш-биле холбашкан кижилерниң бирээзи — Михаил Салчакович Сундуй-оол. Ак-Довурак хоорайда, Кызыл-Мажалык суурда Сундуй-оолду таныдыр кижини чок деп болур. Ооң бүдүштүг мөзү-шынары, күш-ажылга бердингени, спорттуң дыка хөй хевирлеринге хоорайның, кожууннуң адын камгалап чорааны-биле хөйге билдингир кижилерниң бирээзи кылдыр көстүп чоруур.

Ол 1940 чылда Каа-Хемниң Знаменка суурунга,ол үеде көдээ ажыл-агый талазы-биле баштайгы тыва тускай эртемниг Салчак Сазанмаевич биле Качың Кыргысовна Сундуй-оолдарның дун оглу болуп төрүттүнген. 1958 чылда Тээли ортумак школазын дооскаш, башкылар чедишпезибиле Кызыл-Даг ортумак школазынга очулдурукчулап ажылдап эгелээн. Орта ажылдап турда, кожазында Кара-Дашка Бүгүэвилелдиң комсомолчу-аныяктарның тудуу диңмиреп эгелээн. Аныяк назын, чалыы чүрек кайын дөстүнер боор. 1959 чылда комсомолчу путевканы "хойлапкаш", эвилел ужур-дузалыг Ак-Довуракты аныяктарның шалыпчы тудуунче ажылдап чорупкан.

Эгезинде аныяк оолдар бригадазы комбинаттың частыр чүүлдер шыгжаар черин долгандыр казып, сөөлзүредир, бажыңнарның таваан салчып ажылдап эгелээн.

— Баштай Ак-Довуракка кээримге, хөй бажыңнар чок,каш борбак бажыңнарлыг суур болган. Кижи дээрге кижи, шупту — аныяктар. Чурттуң янзы-бүрү булуңнарындан келген. Ол үениң удуртукчулары, ылаңгыя "Тыва даг-дүгү" тудуг эргелелинге кончуг шыырак удуртукчулар ажылдап турган. Ырак-чооктан келген аныяктарны ажылга тургузуп, бригадаларга хуваап, чурттаар оран-сава, аъш-чем, акша-төгерик айтырыы дээш, чүү турбаан дээр боор. Олар шуптузунга четтигип турган. Тудугжунуң тускай мергежилинге аныяктарны Красноярскиге түр курстарга өөредип турганнар. Мээң мурнуу чарыымда келген чаңгыс чер чурттуг эштерим Красноярскиге дашчының мергежилин өөренип алган, тууйбу-биле тудуг кылып турар болганнар — деп, сактып чугаалап олурду.

Чурттаар оран-сава айтырыы нарын болганы-биле колдуунда оолдар 1959 чылдың ноябрьның 20-ге чедир майгыннарга чурттап турганнар. Күзүн соокта эртен туруп кеттинери берге турган, ынчалза-даа шыдашкан бис деп, Михаил Салчакович чугаалаар чорду. Ол үеде ооң-биле Бай-Тайгадан кады ажылдап келген эштери Алдын-оол Күжүгет сөөлүнде Кызыл Тук, Улустарның найыралы орденнер-биле шаңнаткан, Даңзырык Калдар-оол Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры деп атка төлептиг болган баштайгы тыва тудугжу болгаш өске-даа хөй бай-тайгажылар Чазактың орден, медальдары-биле шаңнаткан.

Сундуй-оол Михаил тудугжунуң нарын мергежилин баштай Степан Мокураштың, Кара-оол Салчактың, сөөлзүреди Ура-Базыр Сарыгларның бригадазынга бызаңчы-бетонщиктиң мергежилин шиңгээдип алган. Ниитизи-биле тудугга 4 чылдың нүүрүнде ажылдааш, Постоянный суурга беш каът чеди бажыңның таваан салчып, бетон-биле кудуп белеткээн. Калдар-оол Күжүгеттиң бригадазы-биле бирги ээлчег фабриказының руданы үүрмектеп сорттаар түр комплекизиниң руда урар бункеринден эгелеп бетоннааш, барык бүгү галереяларын кыска хуусаада доосканнар.

Комбинаттың организастааны регулировщиктер мергежилиниң (ажылчын технологтар) түр курузун эштери Дадар-оол Донгак, Мартаа Монгуш, Юрий Сенгелов суглар-биле чедиишкинниг дооскаш, 1964 чылдың эгезинден "Тыва даг-дүгү" комбинатка дерилге машинизи бооп, ынчангы рудник девискээринге турган улуг эвес түр фабрикага ажылдап эгелээн. Фабриканың бирги ээлчээ бедик сорттуң рудаларын болбаазырадыр цех болур, ооң ийиги ээлчээ — бөдүүн рудаларны болбаазырадыр цех. Ниитизи-биле ынчан фабрикага 4 ээлчег ажылдап турган. 1964 чылдың сентябрь 4-те фабрика ажыттынган, ооң бүдүүзүнде бирги ээлчег фабриказынче хөй ажылчыннарны шилчидипкен турган. Шак-ла ынчалдыр Михаил Салчакович фабриканың кол ээлчээниң регулировщиги болуп ажылдай берген. Үш чыл иштинде ээлчег мастеринге ажылдааш, 1968 чылда ээлчег начальнигинге ажылдай берген. Бо хүнде фабриканың төөгүзүнден алыр болзувусса,бир дугаар тыва специалистерден цех начальнигинге ажылдаан кижи ол болуп турар.

— Цех начальнигинге томуйлаар дей бээрге, харыысалга улуг, угбас мен деп, ойталап турдум. Фабриканың удуртулгазы кыңчыктырбайн барган, дуржулга солчуру-биле "Уралас-бест" комбинадынче ийи удаа чоргускан. Бедик сорттуг руда-ларны болбаазырадыр цехтиң удуртукчузунга, фабриканың кол инженериниң оралакчызынга, фабрика директорунуң оралакчызынга ажылдап чордум. Ажыы-биле чугаалаарга, удуртур ажылдарга сундум чок турган. Партия шугуму-биле сыындырып кээр чүве болгай, ол үеде ооң аайындан кым-даа эртпес, аргалыг-ла болза, ээлчег мастеринге ажылдап чорза деп бодап чораан мен — деп, Михаил Салчакович чугаалап орду. Ооң чугаазында чөптүг чүүлдер хөй. Хөй кезиинде фабриканың удуртур ажылдарынга ажылдап чораан болгаш ооң шаңналдарында Чазак шаңналдарының эвээш

бооп турар чылдагааны. Ол үеде удуртукчу кижини шаңнаары кончуг нарын айтырыг турган.

Бодунуң кады ажылдап чораан эштеринден Чигир-оол, Дүктен-оолду онзалап демдеглээр кижи болду. Олар база үезинде ээлчег мастеринге ажылдаарынга ынак чорааннар дээр. Кижиге черле эки билир ажылы дыштыг болур болгай. Бергелер турза-даа, бөгүнге чедир ажылдап чоруур эштери Малчын-оол Агбаанны, Боня Кууларны даг-дүгү-биле салымын кошкан "аарыглыг" эрлер-дир ийин дээр.

— Бисти регулировщикке, ээлчег мастеринге, сөөлүнде барып, фабриканың дээре специалистери болгулаан оолдарны эге баштай технология теориязынга өөреткен, даг-дүгү болбаазырадылгазын шын чорударын бүдүрүлгеге көргүзүп, ушкарыпбашкарган кижи — "Ураласбестен" келген Григорий Федорович Мананков чүве. Боду ортумак тускай эртемниг бол, кайгамчык дуржулгалыг, улуг угаанныг кижи. Кандыг-даа инженерлерден ажыг. Тыва кадрларны, технологтарны өөредиринге ооң ачы-хавыяазы улуг. Кижилерни ылгай көрбес, чөптүг чорук дээш туржуп чораан. Фабриканы директорлаан соонда, аңаа Ленин орденин тывысканынга бүдүн коллектив чоргаарланып турган. Ортумак дурт-сынныг, тырың мага-боттуг, тайгалар баштарында чыткылаар арыг хөлдериң суу дег, чиңгир көк карактарлыг, баштак каткыхөглүг кижи чүве. "Ол бистиң аравыста чок" — дээш, Михаил Салчакович боданып ор. Хоочун удуртукчу ооң сагыш-сеткилинге дыка-ла таарышкан-дыр деп бодап олурдум.

Михаил Сундуй-оол аныяанда турза узун, тутса мөге кижилериниң бирээзи чораан. Спорттуң колдуу шупту хевирлеринге ойнаар. Ынчалза-даа тыва хүреш биле мячылыг хоккейге республика деңнелдиг спортчу чораан. Аныяк чорда Барыын-Хемчик. Бай-Тайгага ону октаар кижи ховар турган дээр. Көөп-Сөөк чурттуг "бөөлдээр" Михаил деп атка четкени таварылга эвес. Бир дугаарында Бай-Тайга кожуунга 1962 чылда шүүлгенин, 1965 чылда республика Наадымынга Сүүр-оол Ондарга октаткаш, үжүүрлешкени — тыва хүрешке ең бедик көргүзүглерим деп, үнелээр кижи болган. Мячылыг хоккейге республика чергелиг маргылдааларга Ак-Довурак хоорайның адын камгалап киржип чорааш, шаңналдыг черлерден дүшпейн чораан. Бодунуң үезинде хүрежип чораан мөгелерден Киров Хомушкуну, Сергештей Сарыгларны, Дапыл Ооржакты, Тестен — Сагаачы Кызыл-оолду, Шемиден — Папаш Донгакты, Сүт-Хөлден — Ашак-оол Ховалыгны, Маадыр-оол Ооржакты, чараш хүрештиглерден Тодоо Кууларны, Папаш Донгакты магадап чорааның чугаалаар болду. Амгы аныяк мөгелерден Уран-оол Донгактың хүрежин чарашсынар. Алыс боду хүрежип чораан болгаш, ам-даа республика деңнелдиг хүреш маргылдааларын Ак-Довуракта Кызылга кээп көрүп, аңаа «аарып» олурарын бо-ла көөр мен.

Тудугга-даа, комбинатка-даа ажылдап чорааш, уран чүүл көрүлдезиниң доктаамал киржикчизи чораан.

— Рудник ажылчыны Кара-оол Чам эжим-биле 1960 чылда областың уран чүүл көрүлдезинге киришкеш, шаңналга четтивис. Солаан Базыр-оолдуң "Күскү сесерликке" деп ырызын, парктың ногаан театрынга ийи үн-биле ырлажып тургаш, сөөлгү кезээн орус дылга күүседип каарывыска, мурнуку одуругга орган Тока дарга тура халааш, адыш часкап турганын эскерген мен — дээш, каттырар кижи. Ак-Довуракта культура ордузунга кады ажылдап турган эштери Агбаан Малчыл-оол, Деспи Дүктен-оол, Даш-Мөге Ондар, Самба-Люндуп Базыр суглар-биле кады ырлажып, солун концерт көргүзүп чорааның чон ам-даа утпаан.

Тыва даг-дүгү комбинаттың 40 чылынга

Комбинаттың амгы байдалынга хамаарыштыр ооң бодалы мээң-биле дүгжүр болду. "Тыва даг-дүгү" комбинат экономиктиг кризистиң кончуг берге үезин чурттап эрткен. Ye берге-даа турза, ол туруп албаан, эвээшбиче-даа болза, продукцияны бүдүрүп үндүрүп турган болгай. Ооң тургустунганындан бээр 40 чыл оюнуң бүдүүзүнде "Хакаскузбассуголь" акционер ниитилел ону бодунга алганын Михаил Салчакович деткиир кижи болду. Ында ажылдап турар аныяктарга ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургузары чугула дээр кижи. Мен эрткен чылын ол комбинатка чорааш, караамбиле көрдүм. Кончуг хоралыг довурак аразында улус хүнде 12 шак ажылдап турар. Бо хоочун дагжының сеткилинге ол хомуданчыг болганы илдең.

Ажылга туруштуг болганым ада-иемниң кижизидилгезинде, баштак чаңчыл,спортчу байдалым ачамны дөзээним ол дээр. Авам эки ырлаар чораан, ырлаарым оон-на чайлып келген хевирлиг. Холум, будум солагай болганы даайымны дөзээн деп, авам чугаалап чораан дээр. Алыс бодунуң чугаакыры, кижизии — онзагай кижиниң бирээзи. Спортчу кижи черле туруштуг, мөзүшынарлыг болур, ам алдан хар ажа-даа берген болза, ооң аныяксыы, дурт-сыны турум, 64-ке хүрештирер-даа болза, ажырбас-тыр деп көрүп ордум.

Намдары Ак-Довурак-биле холбашкан хоочуннуң ажыл-ижи, амыдырал-чуртталгазы-биле таныжарга мындыг. Төлептиг ада хөй ажы-төлдү бут кырынга тургузуп өстүрген. Хүндүлүг дыштанылгада-даа болза, бодунуң арга-дуржулгазын аныяктарга дамчыдып берип, чагыгсүмезин берип, бо хүн дээш эвес, келир үеже бүзүрелдиг көрүжүбиле чурттап чорууру, өскелерге үлегер-чижек болуп чоруур.

Борта бир онзалап демдеглеп каар чүүлүм болза Михаил Салчакович 1960 чылдардан бээр бо хүннерге чедир "Шын" солунбиле харылзаазын үспейн чоруур, бистиң хоочун бижикчивис. Ооң материалдары амыдыралчы утка-шынарлыг, чагыг-сүмелиг болгаш номчукчуларның сонуургалын чаалап алган. Тыванын баштайгы дагжыларының бирээзи, күш-ажылдың хоочуну, бистиң-биле демир-үжүү тудуш чоруур акывыска Ак-Довурак, хоорайның, "Тыва даг-дүгү" комбинадының 40 чыл оюн таварыштыр быжыг кадыкшылды, узун назынны "Шынның" номчукчуларының мурнундан күзеп каайн.

Сергей ХЕРТЕК.

НОГААН ЭЗИМНИ ӨРТКЕ АЛЫСПАС ДЭЭШ

Улуг-Чыргакы дээрге база онзагай чараш бойдус чурумалдыг, делгем девискээрлиг, Хемчикче киир аккан улуг хем-не болгай. Ооң унунда, элээн өрү, Хорумнуг-Кежиг биле Элдиг-Хем деп ийи суурлар бар. Ында хөй чон чурттап турар. Олар чемгерикчи төрээн черин өрт айыылындан камгалап, хайгаарап турарлар.

Бо хемниң унун, ооң аргаарыын, ногаан эзимин өрт халаптан камгалап турар арга даамалы Николай Ооржак ам ийи чыл ажылдап турар, ооң кады ажылдап турар эштери Адыгжы Ооржак, Анатолий Монгуш ажылынга база кызымак. Николай Ооржактың ажылдап турары бо хемниң девискээринге 2003 чылда чаңгыс-даа өрт болбаан. Ынчангаш оларның ажылы макталдаг, үстүкү удуртулгазы оларның ажылын үнелеп турар.

Арга-арыг даамалы кижиниң ажылы дыка харыысалгалыг, улуг өрттер болу бергенде кижиниң амы-тынынга ол айыылдыг. Хөрек кырында өрт айыылындан кижилер хорап-даа турду. Арга даамалы кижи, ооң командазы өрт болганда, амытынын артынга каггаш, тулчуп кирер бо-ла. Николай Ооржак ажылынга кызымак, чүткүлдүг, харыылап турары девискээринге өрттү болдурбас дээш баш бурунгаар хемчеглерни ап, чурттакчы чон ортузунга суртаал ажылын доктаамал чорудуп турар. Оларның харыылап турар девискээри дыка улуг. Часкы, күскү үелерде эштерин эдертип алгаш үргүлчү тайгада, арыгда хонаттап, чурттап чоруп бээрлер.

Николай Ооржак 6 ажы-төлдүң адазы, оларның 4-ү оолдар. Ооң кады төрээннери шупту эртем-билиглиг кижилер. Улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында ажылдап чоруурлар. Авазы Дөкүней — ам 73 харлыг, адак-бышкаа чиик, уругдарыынга ачы-дузазын чедирип чоруур буянныг ие.

Арга даамалы Николай Бора оглу өскен-төрээн чери Чыргакы девискээринге өрт айыылын болдурбас дээш, олут орбайн, кызымак, ажылынга макталдыг ажылдап турары өөрүнчүг. Өрттү болдурбас дээш кижи бүрүзү хайгааралды күштелдирери күзенчиг.

Кара-Сал ООЛАК.

Чөөн-Хемчик кожуун.

ЭРТИНЕ БИЖЭЭЧИ

Кайда-даа ындыг. Улуг кижилерниң назын дургузунда чурттап эрткен үезинде оларның ажыл-амыдыралы болгаш аажы-чаныңга чүгле ол кижиниң бодунуң мөзүшынарынга хамааржыр онзагай талазы хөй болур. Тере-Хөл кожууннуң Балыктыг сумузунуң сураглыг кижилериниң бирээзи Гөлөгийн Эрдэнэниң (Эртине Бижээчи, Бижээчи акый, Бичээч ах, Эртине Бураат Эникович-даа дээр) назын дургузунда чурттап эрткен оруу өөредиглиг, каалама эвес, кайгамчык шаптараазыннарлыг болганын эскерер бис, ол Тыва чуртунга үе-шагның өскерлип турганы-биле дорт холбаалыг.

1. ТӨРҮТТҮНГЕН ЧЕРИ, ТӨРЕЛ ЧОНУ

Ооң салгалы Таңды-Урянхайның Хаазыыт (Хасут) кожуунунуң чурт девискээринге өске чаңгыс чер-чурттугларыбиле кады, кожа-хелбээ чурттап өскен. Оларның көжүп, чурттап чораан девискээри кожавыс Моолдуң Хөвсгөл (тывалар Көпсүг-Хөл дижир) аймактың соңгубарыын талазында Агар, Дзосийн-гол, үстүү, ортаа, алдыы Терместер, оон бээрлээрге, Улуг Тарыс, Кундус, Чекпе хемнерниң унун дургаар.

Гөлөгийн Эрдэнэ 1899 чылда Моолда Терместиң дээд Тогоон деп черге, ооң кадайы Сэрээдарийн Ядамсурэн (Идамсүрүң) 1901 чылда Агарын-гол деп черге төрүттүнген улус боор чораан. Г.Эрдэнэниң бодунуң чугаазыбиле алырга, ол бурааттардан (буряттардан), а кадайы Дархадтардан уксаа салгаан улус бис дээр чүве.

Эрдэнэниң ачазы Гөлөгөө деп кижи «муң кара сарлыктыг» деп шола-биле алдаржаан, өске мал-маганы ындыг хөй-даа эвес, амыдыралынга өй турган. Гөлөгөө боду малының баш-санындаа, өртек-үнезин-даа билбес, херекке албас, кандыг-бир сонуургаан эдилел (аяңныг оттук, бижек азы хөөрге) алыксаанда ээзинден өртек-үнезин-даа айтырбас, бызаалыг сарлыындан ийи-бирлеп, үзе сүрүп бээр чораан дижир. Аважының адын Дарь (Дарый) дээр, ол алдан хар ажып чорааш, Кундустуң Кадыр-Аксы деп черге «кызыл-дустаан».

Гөлөгийн Эрдэнэ иеден төрээ-ле чаңгыс оол чораан. Ооң соо-мурнунда төрүттүнген уруг чок, аалының чогум-на кара чаңгыс оглу боп, Ай «туттурар» дүнелерде Айга чедир алгырып ыглаар турган дээр. Ооң өөнүң иштиниң кады төрээннери хөй: ийи оол, үш кыс турган. Кады төрээннериндэн эң сөөлгү дириг арткан оол дуңмазы С. Балгансурэн Хөвсгөл аймактың Баянзурх сумузунуң Ортаа-Термеске чурттап чорааш, 82 харлыында мөчээн. Оларның кады төрээннериниң ажы-төлү каттышкаш, бир чүс хире кижи (1993 чылда) Хөвсгөл аймактың Баянзурх сумуда, а бир кезек аалдарның кижилери Моолдуң найысылалы Улаанбаатар хоорайда чурттап, ажылдап чоруурлар.

Гөлөгийн Эрдэне 1925 чылдың күзүнүнде Тыва чуртунче көжүп келгеш, төрээн чери Термесче дедир көжүп чанмайн, амгы Тере-Хөл кожууннуң Балыктыг-Хемге турумчуп чурттай берген. 1944 чылда Тыва ССРЭниң составынга каттышкан соонда, паспорт тыпсып турар үеде, (ынчан Тере-Хөлдүң чону паспорт деп документини билбес турган) ол Эрдэнэ деп адын чаа езу-биле фамилиязы кылдыр бижидип, бурааттардан укталган кижи мен дээш, адын Бураат, ачазының Гөлөгөө деп моол адын Эник деп очулдуруп алгаш, паспортка бижиткен. Оон эгелээш-ле, ол Эртине Бураат Эникович деп сурагжаан төөгүлүг. Шак ынчаар чаа езуга дүүштүр бодун бадыткаан езулуг хамааты документилиг кижи апарган.

2. БИЖЭЭЧИ АКЫЙ

Бураат Эникович моол дылдыг хирезинде тывалап чугаалап билир турган. Эрте аныяанда-ла моол, уйгур, таңгыт (төвүт) бижикке өөренип алган. Кадайының дуңмаларын эрги моол бижикке өөредип чораан. Кажан Тере-Хөлдүң девискээринче көжүп кирип кээрге, аңаа турган салчактарның Дамдын-Сүрүң ноян Эртинени үжүк-бижик билир кижи-дир дээш бижээчиледип алган. Оон эгелээш, Балыктыгның чону Бижээчи акый (Эртине бижээчи, Бичээч ах) деп адаар апарганнар. Ол шагда шалың, төлевир деп чүве турган эвес, «келдиртирге баар, ынчаар-мынчаар бижи дээрге ол езугаар бижип чораан мен» деп ол чугаалаар. Улаштыр Тыванның латинчиткен үжүк-бижиин, сөөлзүредир орус Кирилл бижикти боду өөренип алган (бот-өөредилге-биле).

Б.Э. Эртине биле С.Идамсүрүң оларның уруглары үш. Уругларының авазы тыва дылды болгаш үжүк-бижикти билбес чораан. Чүгле моол дылга дархад аян-биле чугаалаар. Чонну бижикке өөредир бөлгүмнүң башкылары ону үжүк-бижикке өөредип чадааш, бөлгүм башкызы латинчиткен үжүк-биле «Идам» деп бижип бергеш, ону өттүндүр адын чуруп билир кылдыр өөредип каан. Ынчангаш ол бижикти билбес эвес, «адак билир», адын салып билир деп отчетка кирип турган боор чүве. Ол хирезинде ТАРН-ның (Тыва Араттың Революстуг Намының) кежигүнү чораан. 1939 чылда боор, нам хүрээлениниң арыглаашкыны бооп турда, ону нам кежигүнүнден үндүрүпкен болган. Ол дыка аныяанда, 44 харлыында Чыргаланды эмнелгезинге чок апарган. Бураат Эниковичиге аар согуушкун ынчаар таварышкан. Ынчалзадаа ол үеден эгелээш, Бураат Эникович үш уруун өскүссүредип түретпейн, экти бүдүн, хырны тодуг кижилер кылдыр өстүрүп, ажыл-ишке, эртем-билигге өөредип алган. Үжен ажыг чылдарда дулгуяк чурттап чораан.

Бураат Эникович авазы-биле ийи өг Балыктыгның улуг адыры Кундус хемниң Чиңгеге кыштаглап, Кызыл-Каттыг, Кадыр-Аксынга чазаглап, улуг Тарыстың унунга чайлаглап, Чекпе хемниң Бугийн өөрт, Кундустуң Боом-Бажы ынчаар күзеглээр турган.

3. САЛЫМ–ЧАЯАННЫҢ ДЕМДЕКТЕРИ

Бураат Эникович чеченмерген, угаангыр-сагынгыр кижи чораан. Далашпас, оожум - топтуг, кижилерниң чугаазын дыңнап билир, кажан-даа үзе кирбес. Ол дээрге эң эки чаңчыл. Моол, тыва дылга шүлүк-даа чогаадыр, чечен чугааларны дүрген бодаптар, улустуң аас чогаалынга ынак. Тоол болгаш тыва, моол үлегер домактарны, чоок-кавы аймак-сөөк улустарның төөгүзүн эки билир кижи чораан. Ол Балыктыг сумузунуң «Малчын» деп хана солунунуң редактору-даа чорду. Ыяштан дүрзү-хевир чазаар, хадың дазылындан аяк, омааш, орус чолдак даңзалар, шыдыраа чазаар. Оларны коржаа черинге дужаар турган. Артыш сывындан цацал (тос-карак дижиривис), даалы кылыр турган. Ыяш дазылындан азы урудан чазап кылган продукцияны саржагга хайындырыптарга угулзалыг чараш хээ судалдары тодарап көстүп кээр. Бир тускай өңнүг болу бээр. Будук өңүн таарыштырып билир кижи чораан. Папирос таакпының картон саазынынга амгы орус көзерни кыдат бийир-биле, дүне лаа чырыынга дүжүрүп, чуруп турганын көрдүм-даа. Магалыг-ла чораан.

Бир кыжын, 1936-37 чылдарда боор, бодунуң чоок эжи Бижирилди (Билии) дээр эжи-биле кады «Маний Гомбон» дээр эрги моол бижик-биле таңгыт (төвүт) дылда бижээн улуг хемчээлдиг судурну өглеринге дүне лаа чырыынга кулузун үжүк-биле беге будук-биле (кара тушь) хоолгалап бижип турганнар. Ынчан көшкүн өгге стол деп чүве турар эвес, дискек кырынга чуга шуугай (манза) салып алгаш, ооң кырынга саазынны чадып алгаш, бижиир турган. Саазын тускай хемчээлдиг: узуну үш карыш, дооразы бир узун карыш болур чораан. Саазынның кыдыын долгандыр кызыл будук-биле шугумнап каан, доора дургаар үстүнден куду көстүр-көзүлбес шугумнуг болур. Эрги моол бижикти үстүнден куду бижиир. Ийи эжишки ол улуг судурну үш ай ажыг үеде хоолгалап, бижип, дооскан. Сөөлүнде ук судурну сураглап көөрүмге, ону бижидип алган кадай кижи: «өлү бээримге судурну агым сугже чалаптар силер, ужур ындыг боор чүве» деп чагаанын езугаар ооң чоок кижилери судурнуң барындаан (ораашкынын) чешкеш, Балыктыг-Хемниң шапкын суунче чалап бадырыпкан болган. Дүжүрүп бижээн судурнуң оригиналы (дөс судуру) Кызыл азы Чадаана хоорайда бе, бир кижиде шыгжаттынган хире болган. Ол судурну бурунгу шагның улуг чогаалы деп моол номда бижээн.

4. ДУРЖУЛГАЛЫГ АҢЧЫ

Бураат Эниковичиниң чүдүлгези—сарыг шажын, Богда бурган. Моол, төвүт бижикти билир-даа болза, ол сагылсаңмал четтирбээн. Ынчан, ол тус черниң чонунуң чугаазыбиле «кара кижи» чораан. Сагыл четтирбээн кижини ынча дээр турган. Ол — дуржулгалыг аңчы. Он алды харлыындан боо чүктеп, ниитизи-биле алдан ажыг чылдарда аңнап чораан. Үе-шаг хөгжүлдезиниң аайы-биле ооң аңнап чораан чепсек-хекселдери база өскерлип турган: баштай чергий-биле өрге, кырза чергелиг үңгүр аңнарын аңнап, улаштыр улуг аңнарга ая, дузак, какпа ажыглап, ооң дараазында беш цэн (бир цэн—3,7 грамм) коргулчун борбак оъктуг, алды араалыг чактыр боолуг, сөөлзүредир 32 дугаарлыг сый тудар дүүргелиг аңнап чораан.

Бо-ла аңнап чорааш, «Хайыраканче чаңгыс-даа катап боо арнып көрбээн мен» дээр кижи. Өлүрген хөй-ле аңнары бөрү биле чер хаваны боор Бөрүнү аңмең хорадыр дайзын дээш, хаванны — одар-белчиир, өдек-кыштаг, сиген шөлү чазарлаар амытан дээш аңнаар турган. Алданга бир сан четпес санныг бөрүлерни узуткааны билдинген (бөрзектери-биле кады).

Дуржулгалыг аңчы аңныыр чурумун шыңгыы сагып чораан. Хереглелинден аңгыда чаңгыс черге хөй аң өлүрген азы аң балыглааш, чоруткан кижилерни са кончуур, сургаар чораан. Аңчы хирезинде балыктавас чораан. «Сугда балык дээрге Лус бурганны төлээлээн амытан, аңаа хол дээп болбас» дээр.

5. ЭР КИЖИНИҢ ЧЫРГАЛЫ—ЭЭН ЧЕРДЕ

Ол аңнап, ажылдап-даа черге чоруурунга ынак. «Эр кижиниң чыргалы—ээн черде» дээр кижи. Аңнаанда ай ажыг үеде чиде бээр. Ону таныыр, билир кижилер: «Бижээчи аңнап аъттангаш, сураг барды, дилевес болза хоржок» дижип дүвүрей бээрлер. Өөрү дилеп бар чорда, оозу тайгада кокпа оруктап, удур кел чоруур. «Чиде бээриңерге дилеп чор бис» дээрге: «Аңнап аъттанган кижи аалынче чанарын билир боор чүве» деп каар.

Бураат Эникович черге чорааңда, арга-арыгда орук дуй ушкан чудуктарны орук кыдыынче чайладып, ыяап-ла аштаар. Балыктыгның Аскалыг бажында Хөнү-Адырны куду орукту казып, аштаан. Кундус аксында өшкү одуруун үргүлчү казып, аштаар. Кара-Боомнуң калбак кадын даан Кызыл-Каттыг дужундан Боом-Бажынга чедир ийи метр калбак орукту демирхүүрек-биле касканы кайгамчык. Ону орук кыл деп кым-даа албадаваан. Кол-ла күзели чазын, күзүн суг улгады бээрге, аалдар көжүп-дүжерде орукка саат чок болзун дээн бодалы-биле ажылдап турган.

Ооң чуртталгазында кижи сагыжынга кирбес таварылгалар тургулаан. Аңнап чорааш орай кежээ боолааны чер хаванынга эртенинде чеде бергеш, азыын көөр дээш эрнин ажыптарга хаван тура халааш, аңчының дөңмээн азыы-биле чара тырткаш, ыңай болган. Бир дүне күзегде чылгыга чеде бээрге, бөрү кулунну балдырындан апкан сөөртүп бар чорда маңнап четкеш, бижээ-биле өлүрүп алган.

Ол 1943 чылда Эми алдын уургайынга ажылдап турган. Уургай ханылаан тудум, ооң өлшыгы аажок апаар. Аңаа кедер резина идик тыптыр эвес. Идик өдер боорга, Бураат Эникович тыва өшкү кежин шыгыдып тургаш, дүгүн дашкаар кылдыр даарааш, хөм идииниң кырындан кедип алырга, хөм идии өтпес болган. Аңаа турган тыва ажылчыннар ооң үлегерин дораан эдергеннер.

Ол бажыңынга чааскаан чурттап орза-даа, аъш-чемин бодунга таарыштыр кылып алыр турган. Кырганның бажыңынга Зоя эмчи чеде бээрге, ол стол кырында хөй манчы кылгаш, сыкыртыр хексел (шприц) тудуп алган олурган. Ужурун билбейн баргаш: «Ойт, бодуңарны сыкыртырыңар ол бе. Кандыг эм сыкыртырыңар ол?» деп айтырган. Кырган каттырыпкаш, оюн-баштак-биле: «Манчы эъдин дузаарын уттупкаш, шприцке дус эргизип алгаш, дузаарым ол-дур ийин» дээн.

Бураат Эникович тарааны хоургаш, далганнап чиирингe ынак. Боду чазап алганы согааш, бала, деспи, гранит даштан кылып алганы кылын кара дээрбелиг чораан. База бир онзагай талазы—арага амзаваанында.

6. ТАРЫС АРЖААНЫ

Бураат Эникович Тарыстың изиг аржаанын бичиизинден тура эки билир. Аржаанда бүгү аттарны шээжи-биле тайылбырлаар. Ам ол аттар читкен. Ол он бир харлыында аржаанның оңгачаларын септежип турган. Изиг бус кырында турар кызыл дыт иригиже чеже чылдар эрткен деп бодаар силер? Кандыг аарыг кижи канчаар эмнениринiң арга-чурумун ол билир турган.

Аныяк назынында Бураат Эникович «бужар думаа» дээр аарыгга таварышкан. Каш чылдарда лама, хамнар чалап, хүрүмчатка кылдыртып, каражакачыгдалга-даа таваржып чораан. Ол аарыгның изи ооң арыншырайында кезээде артып калган. Ол черниң хамнары хамнап эгелээриниң мурнунда «хөөн киирип ап турар чүве» деп демир-хомус-биле кударанчыг чаңгыс аай аялганы шөйүп туруп бээр турган. Ол аялга ооң кулаанга бүгү назынында дыңналып артып калган. Чуртталгазының сөөлгү хүннеринге чедир демирхомус дыңнаар хөөн чок болган ужуру ында боор.

Буттары бастынмастааш, бир чайын Тарыс аржаанынга чеде бээрге, Балчий-оол эмчи чонну хүлээп ап, эмнеп турар болган. Эмчи ижер, чаар эмнерни аңаа берген. Хөй чылдарда качыгдап чорааны аарыгдан ынчаар адырылган. Колдуктаажын октапкаш, аъды-биле аалынга шошкудуп чеде берген. «Мени Балчий-оол эмчи бут кырынга тургусту» деп өөрүшкү-биле сактып чугаалаар.

Суурга чурттап тургаш, харыксырай бергенде, Калчан-Шилгизин эзертээш, тайгалап чоруптар. Ол чорааш, оът-сиген, чечек, дазыл хайындырып эмненип алыр. Эр кижиниң чыргалы — ээн черде. Черге каш хонгаш чанып кээрге, арыншырайы сергек, адак-бышкаа чиик апарган болур. Чай санында Тарыстың ат-сураглыг аржаанынга каш хонар чаңчылдыг.

* * *

Бураат Эникович Тере-Хөлге турган «Большевик» колхозтуң үндезилекчилериниң бирээзи, суурга тудугга ажылдап тургаш, пенсияже үнүп, Хүнгүртү суурнуң Карл Маркс, амгы эки турачы, фронтучу Кыргыс Чамзырын аттыг кудумчуда бажыңынга чурттап чораан, ооң суурунуң адының дугайында каш сөс. Кунгуртук деп атты чамдык кижилер «кижи хөөрлүг» (моолдап Күн—кижи, гүртү—хөөрлүг) деп суур болза ооң чоогунда каш даш базырыктарга үндезилээн боор, даап бодаан тайылбыр-дыр ийин. Ол шынга канчап-даа дүүшпес. Моолдап ынчаар чугаалавас! Шынында Бижээчи ирейниң чугаазы-биле алырга, Кунгуртук деп сөс ол черниң чонунуң чугаазының аяны-биле Хүнгүр, литературлуг тыва дылда Хүннээрек дээн сөс бооп турар. Херек кырында Хүнгүртү, шынап-ла, хүннээрек чер болгай. Кунгуртуг дээрге орусчудуп хуулдурган көңгүс шын эвес ат. Шыны-биле Хүнгүртү дээр чүведир ийин.

Бураат Эникович Эртине чеден алды харлыында черчуртун эргип көөрү-биле Балыктыг-Хемче аъттанып чоруткаш, ол хевээр ээп келбээн. Ону бир ай дургузунда дилээш, арай боорда тыпкан, ооң өлүг мөчүзүн ол-ла черинге, Кызыл-Хаяның кыр кырынга орнукшудуп каан. Ооң чарылбас Калчан-Шилги аъды ай дургузунда ооң чанындан ыравайн турган. Бо таварылгадан М.Кенин-Лопсанның «Хайыралыг Калчан-Шилги» деп тоожузу төрүттүнгенин чогаалчы боду чугаалаар чүве. «Ирей-биле кончуг өңнүк-таныш чораан улус бис» деп, Монгуш Бора-Хөөевич сактып чугаалаар чүве ийин.

Григорий САНЧАА,
Бижээчиниң оглу, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы.

«Убса-Нур» ыйгылаажы заповеднике

"ПАРКТАР МАРЫЖЫ-2004" — ТЫВАДА

Республиканың аңгы-аңгы кожуннарынга делегей чергелиг бойдус камгалалынга тураскааткан «Парктар марыжы» деп экологтуг акцияны «Убса-Нур ыйгылаажы» заповедниктиң ажылдакчыларының удуртулгазы-биле бойдустуң онзагай камгалалдыг девискээрлериниң статузун бедидери-биле апрель-май айларда удуртуп эрттирген.

«Парктар марыжы» деп акцияның кол сорулгазы — онза камгалалдыг бойдус девискээрлерин камгалаарының талазы-биле чоннуң, ниитилелдиң, удуртукчуларның, массалыг информация чепсектериниң кол кичээнгейин угландырары, тодаргайлааргa, экологтуг чырыдыышкынны, кижизидилгени чон аразынга чорудары болгаш онза камгалалдыг черлерге боттуг дузаны чедирери болур.

Чаңчылчый берген акция «Парктар марыжы» бо чылын 10 чылдаан юбилейин демдеглеп эрттирген болгаш бүгү делегейниң Чер хүнүн (апрель 22-де) удуртулга болдуруп, «Бойдустуң камгалалдыг девискээрлери — арыг сугнуң үндезини» деп кыйгырыг-биле эрткен.

Күрүнеиң бойдус биосферлиг заповедниги «Убса-Нур ыйгылаажы» ук акцияга 1996 чылдан бээр үзүктел чок киржип, эки үре-түннелдиг болуп турарының херечизи — бүгү делегей чергелиг «Парктар марыжы-2003» деп акцияның тиилекчилериниң санынче кирген. Ук акцияны дөрт чадага: суму, кожуун, республика, Россия чергелиг эрттирип турар. «Парктар марыжы-2004» акцияның негелдези-биле Роман Бегзи (Кара-Хөл школазы, 9 класс), Май-оол Салчак (Мугур-Аксы,11 класс), Малахова Алена (№ 50 школа, Абаза хоорай), Ай-Хаан Чигжит (Бай-Даг, 8 класс) болгаш өскелерниң чураан чуруктарын, Мөрен, Кызыл-Сылдыс, Бай-Даг ортумак школаларының фото-чуруктарын болгаш болуп эрткен мөөрейлерниң түннелдери-биле республикага эки деп үнелеткен. Бот-чогаадыглар, шүлүктер, тоолдар мөөрейлеринге келген ажылдарда өөреникчилерниң төрээн бойдус дээш сагыш аараан өөредиглиг-даа, чаптанчыг-даа ажылдары хөйү-биле келген.

Бо чылын акцияга чаа бир үүл — башкыларның ажылдарын база киргени бооп турар. Бойдус камгалалынга тураскаадып, эң онзагай эрттирген кичээл, класс шагы, темалыг кежээлерни Мөрен школазының башкылары Е.Н. Буурулдай, Ч.С. Кур, О-Шынаа школазының башкылары Ч.Б. Куулар, А.О. Янчып дээш, өскелер-даа ажылдарын кииришпирген. Акцияга идепкейлиг киржилгени чедип алганы школа, суму, кожуун болгаш республика деңнелдиг удуртукчулар-биле харылзаалыг кады ажылдажылганың база чоннуң болгаш хуу сайгарлыкчыларның деткимчези дээрзин демдеглевес аргажок. Бо чылдың акциязынга Тес-Хем кожуун чагыргазы, Нарын, Мөрен, Кызыл-Сылдыс, Бай-Даг, Кара-Хөл, Мугур-Аксы, Мөген-Бүрен суму чагыргалары, Кызыл хоорайның «Сластена» хуу бүдүрүлгези, Ү.-Шынаа суурнуң культура төвүнүң коллективи, хуу сайгарлыкчылар улуг ачы-дузаны көргүскеннер.

Заповедниктиң экологтуг-чырыдылга килдизи акцияны чорударының дүрүмүн тургузуп, заповедниктиң инспекторларынга таныштырып, кожуннарның школарынче, республиканың суму, кожуун чагыргаларынче чоруткулаан. Инспекторлар «Парктар марыжы-2004» акцияның кол сорулгазын болгаш негелделерин чедип алыр сорулга-биле школа, суму, кожуннарның чагырга черлери-биле харылзаалыг ажылдап, школачылар аразынга чогаадыглар, чуруктар, фото-чуруктарга конкурсту, тематиктиг кежээлерни, кады демнежилгелиг кичээлдерни, номнар делгелгезин, «Бойдузувус бокталдырбаалы», «Ногаанчыдылга», «Өрт айыылындан камгалаалы» деп экологтуг шимчээшкиннерни эрттирип чорутканнар, ол ышкаш олар боттарының ажылынга дуржулга кирип, чаартыкчы езубиле ажылдап турары өөрүнчүг. Тес-Хемниң инспекторлары суму, кожуун чагыргазы, хуу сайгарлыкчыларның деткимчезибиле Ү-Шынаа суурга волейбол маргылдаазын, О-Шынаа сумузунга, Эрзин кожуунуң Мөрен сумузунга эртем-практиктиг конференцияларны эрттиринге киришкеннер. Мындыг маргылдааларга чон киржиксээр болгаш «Парктар марыжының» тайылбыр ажылының бир шимчедикчи күжү болуп турар болгаш бойдус камгалалының айтырыгларын шиитпирлээринге улуг идигни берип турар.

«Убса-Нур ыйгылаажы» заповедниктиң парлалга бөлүү.

ТӨРУТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Бистиң эргим, ынак ачавыс **Валерий Шөмбүлович САЛЧАК** июнь 12-де 60 харлаар. Ол Бай-Тайга кожууннуң Көп-Сөөк арбанынга төрүттүнген. Школачы чылдарында-ла шериг кичээлдеринге хандыкшылдыг турган болгаш Ада-чуртун камгалаар хүлээлгезин соңгу-барыын кызыгаарга, Латвияның Лиепаяга эрттирген. Улаштыр Москвада кызыгаар шериниң училищезинге застава офицерлериниң политиктиг кезээнге бир чыл хуусаалыг курсту дооскан.

Хуваалда езугаар төрээн Тывазынга ээп келгеш, Эрзин кожуунда «Цаган-Тологой» заставазының оралакчы командиринге 6 ай ажылдап чорда, Өвүр кожуунуң Хандагайты заставазының шериг өөредилгези эрттирер оралакчызынга томуйлаан. Ачавыс Тываның кызыгаар заставаларынга 3 чыл 7 ай ажыг ажылдааш, улус өөредилгезиниң шугумунче шилчээн.Ооң Кочетово ортумак школазынга шеригниң эге билиинге өөреткен өөреникчилериниң албан эрттирип тургаш, башкызынга: «Бистерни шериг херээнге эки белеткээниңер дээш четтирдивис!» деп бижээн чагаалары — ачавыстың үре-түннелдиг ажылының херечизи.

Ол — «Тиилелгениң 20 чылы», «ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң 50 чылы» юбилей медальдарының эдилекчизи. Өөредилге килдистеринден, ДОСААФ организациязындан шаңнал-мактал бижиктерин алган. Ачавыс Компартияның хоочуну деп хөрек демдектиг, шынзылгалыг. Күш-ажылдың хоочуну. Амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада, ажы-төлүнүң аразында, арга-сүмезин кадып, чурттап чоруур.

Юбилей таварыштыр ачавыска быжыг кадыкшылды, ак орукту, узун назынны күзедивис

Өөнүң ишти, уруглары.

Мөңгүн-Тайга кожуунда «Чырык» деп МУБ-туң берип турары электри энергиязының өртектерин бадылаар дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЕВИСКЭЭР-ЭНЕРГЕТИКА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2004 чылдың июнь 7 № 46 Кызыл хоорай

«РФ-ке электри болгаш чылыг энергиязының өртектерин күрүнеден таарыштырар дугайында» 1995 чылдың апрель 14-те үнген №41-ФЗ федералдыг Хоойлуга үндезилээш база Россия Федерациязының Чазааның «Электри болгаш чылыг энергиязынга хамаарыштыр өртектер тургузар дугайында» 2004 чылдың февраль 26-да № 109 доктаалы-биле бадылаан «Россия Федерациязынга электри болгаш чылыг энергиязынга өртектерни күрүнеден таарыштырар болгаш ажыглаар Дүрүмге» дүүштүр, ол ышкаш Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазы-биле дугурушканын езугаар (2004 чылдың май 7-де №1 чагаазы) Тыва Республиканың девискээр-энергетика комиссиязының **доктаадыры болза:**

2004 чылдың июнь 15-тен декабрь 31-ге чедир үеде Мөңгүн-Тайга кожуунда «Чырык» МУБ-туң берип турары электри энергиязының бүгү категорияларның хереглекчилеринге немелде өртекке үндүрүг-биле кады кВт.ш. дээш 100 көпеек хемчээлге доктаадыр болгаш күштүг болдурар. Ол өртекти «Чырык» МУБ-туң 2004 чылда саң-хөө ажыл-агый чорудулгазының түннелдерин езугаар дараазында таарыштырар.

ТР-ниң ДЭК-тиң даргазы М.К.АНАЙ-ООЛ.

ЮБИЛЕЙЛЕРИҢЕР-БИЛЕ!

Бистиң ынак ачавыс, кырган-ачавыс **Чечен-оол Иванович ДОСПАН** июнь 10-да 65 харлаар болгаш ажылдаа-ла 40 чыл оюн база демдеглээр.

Ынак ачавыс бисти өстүрүп доруктуруп, дээди эртем чедип ап, бажың-балгат тыптынып алырывыска дыка улуг дузаны чедирген, чурттаганың узун оруунче киирип каан. Ам бо хүн аңаа янзы-бүрү чечектериң эң-не өңгүрүн тутсуп, бистиң аравыска ам-даа хөй чылдарда амыр-менди чурттап чоруурун, эң быжыг кадыкшылды күзедивис.

Сеңээ чоргаарланып чор бис, ачай!

Кырган-ававыс Чечекмаа Дмитриевна, уруу Алла, оглу Орлан, уйнуктары Сылдыс, Чейнешка, кенни Чойгаана.

ГАРАЖ САДЫП ТУР МЕН

Улуг-Хемниң оң талакы эриинде 2 машина кирер улуг гаражты садып тур мен (машина септээр оңгарлыг, подвалдыг). Өртээ чиик, дугуржулга езугаар.

Телефоннары: ажылдаар черде 10-17-91, бажында — 1-32-23. 5-32-33.

КҮШ ЧОК ДЕП САНААР

Айлаң Васильевна Кара-Доңгактың 1994-95 өөредилге чылында Ээрбек ортумак школазын дооскаңы сериязы А 0022144 дугаарлыг аттестадының читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

* * *

Антон Васильевич Кара-Доңгактың 1996-97 өөредилге чылында Ээрбек ортумак школазын дооскаңы сериязы А 151074 дугаарлыг аттестадының читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

* * *

Сүт-Хөл кожуунда **(СОПК) «Үстүү Ишкиниң» таңмазы** читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

«ЭХНАТОН» ЧАЛАП ТУР

Бистиң магазинивисте:
— оодурба—шоодайның өртээ 120 рубль;
— далган—шоодайның өртээ 460 рубль;
—чигир—шоодайның өртээ 840 рубль;
— чуурга он борбактың өртээ 15,50 рубль;
— макароннар (Алтайныы) 13,90 рубль (кг).
Үнүш үстери болгаш кондитер кылыглары элбек.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, переулок Загородный, 19а,(Хүрээ чоогунда) «Эхнатон» бааза, склад № 3. Телефону 5-38-40.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары —1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91, **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.
Тираж 9472. Чагыг 75.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массальг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.